

O'zbek tilshunosligida ilk bor tayyorlangan mazkur ma'ruzalar kursida "Psixolingvistik" fanining vujudga kelishi, uning psixologik va lingvistik manbalari, asosiy ta'limotlari va maktablari, metodlari, nutq ontogenezi, nutqiy faoliyat va uning turlari, nutqning yaratilishi, nutqni idrok qilinishi, nutqni yaratish va idrok qilish modellari, matnning psixolingvistik yondashuv asosida o'rganish, eksperiment turlari, patopsixolingvistika hamda etnopsixolingvistika masalalar yoritilgan.

Shuningdek, ma'ruzalar kursi so'ngida psixolingvistik terminlar lug'ati (glossariy) keltirilgan.

Ma'ruzalar kursi filologiya fakultetlarining magistrantlariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir filol. fan. dokt., prof. H. Dadaboyev

Taqrizchilar: filol. fan. nomz. D. Xudoyberganova
filol. fan. dokt., prof. M. Qurbanova

5A120102 – Lingvistik (o'zbek tili) magistratura
mutaxassisligi bo'yicha ma'ruzalar kursi

Ushbu ma'ruzalar kursi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU O'zbek filologiyasi fakulteti O'quv-uslubiy kengashining 2014-yil 2-apreldagi 6-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

1-MA'RUZA PSIXOLINGVISTIKA NUTQIY FAOLIYAT HAQIDAGI FAN

Reja:

1. Psixolingvistikaning obyekt va predmeti
2. Psixolingvistikaning o'ziga xos xususiyatlari
3. Psixolingvistika psixologik fan sifatida
4. Psixolingvistika va tilshunoslik

Tayanch so'z va iboralar: obyekt, predmet, freym, individ, kommunikatsiya, nutq subyekti, nutq obyekt, motiv, ehtiyoj, niyat, nutqiy maqsad, nutqiy faoliyat, nutqni yaratish, nutqni qabul qilish, inson omili, vaziyat omili, eksperiment tamoyili, til sistemasi, til materiali.

i. 1. Psixolingvistikaning obyekt va predmeti

Psixolingvistikaning asosiy tadqiqot *obyekti* nutqiy faoliyat subyekti bo'lgan shaxs, til egasidir. Rus tilshunosligida mazkur soha rivojiga katta hissa qo'shgan A.A.Zalevskaya psixolingvistikaning vazifasini "tilning amal qilinishini psixik fenomen sifatida tavsiflash va tushuntirish" bo'lishi kerakligini ta'kidlagan edi¹.

Psixolingvistika fanining *obyekti* – u o'rganadigan individual obyektlar majmuyidan iborat. Turli fanlarda umumiy, bir tadqiqot obyekt bo'lishi mumkin. Biroq ularning predmeti bir-biridan farq qilishi, ya'ni ayni obyektga bo'lgan qarashi turlicha bo'lishi mumkin. Jumladan, inson ham tibbiyot, ham psixologiyaning tadqiqot obyekt sanaladi. Lekin har bir fan unga o'zining qarashidan kelib chiqqan holda yondashadi. Til va til belgilarining tizimi lingvistika, adabiyotshunoslik, antropologiya, dasturlash va psixolingvistika fanlarining tadqiqot obyekt bo'lishi mumkin. Ya'ni mazkur fanlarning umumiy obyekt – turli maqsadlarda va turli vaziyatlarda qo'llaniladigan inson tili va nutqi bo'lishi mumkin².

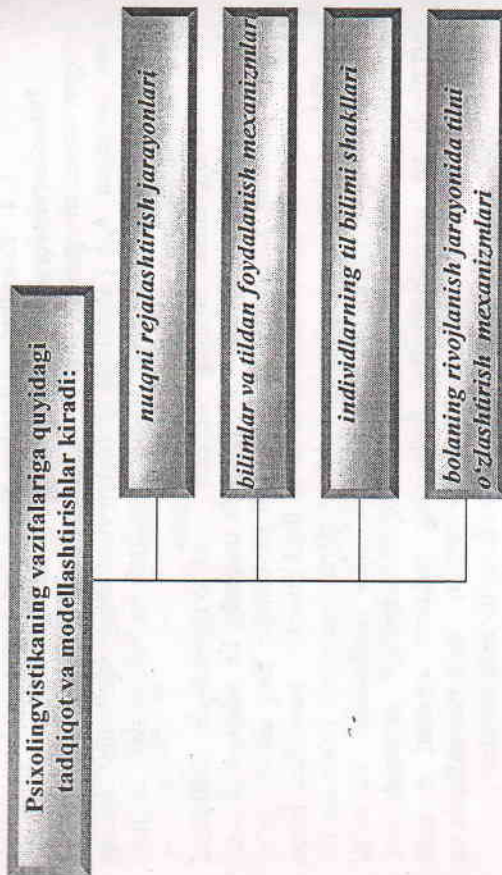
Psixolingvistika fanining obyektini aniqlashirishda A.A.Leontev qayd qilgan *freym* tushunchasini keltirish maqsadga muvofiqdir. Freym u yoki bu obyekt yoxud hodisani tasvirovchi o'ichovlar tizimini ifodalaydi. Masalan, "Ishlovchining shaxsiy varaqasi" (o'ichovlari aniq shaklda keltirilgan)da mazkur shaxsning eng kamida uni ishga qabul qilinishi bilan bog'liq xususiyatlarini tasvirovchi freym mavjud bo'ladi. Fanda modellashtirilgan aniq hodisalar, odatda, freym tamoyiliga ko'ra

¹ Залева А.А. Введение в психолингвистику. Учебник для студентов высших учебных заведений. –М., 1999. –С.25.

² Белянин В. П. Психолингвистика. –М., 2004. –С. 8.

tavsiflanadi. Masalan, psixologiyada aksariyat hollarda "faoliyat freymi" ishlatiladi. Unda hodisalarga muayyan savollar (Maqsad? Motiv? Sharoi? Qanday faoliyat turi? va h.k.) beriladi va mazkur o'lovlar asosida hodisalar tavsiflanadi. Psixologiyadagi turli yo'nalishlar uning obyektini bo'lgan aniq nutq hodisalariga turli freymning "prizmasi" orqali yondashadi¹.

Biroq har qanday holatda, nutqqa har qanday metodologik yondashuvda ushbu freymning tuzilishida nutq subyekti, nutq obyektini yoki adresat, motiv yoki ehtiyoj, niyat yoki nutqiy maqsad, nutqiy muloqotning mazmuni va predmeti, lisoniy yoki semiotik vositalar tavsifi e'tiborga olinadi. Xullas, psixologiyadagi obyektini qanday tushunilishidan qat'iy nazar, har doim nutqiy hodisalar yoki nutqiy vaziyatlar majmuyidan iborat bo'ladi. Bu obyekt tilshunoslik va boshqa nutqiy faoliyat bilan bog'liq fanlar bilan umumiy hisoblanadi.

Psixologiyadagi predmeti turli – obyektning mavhum tizimi yoki ayrim obyektning mavhum tizimi hisoblanadi. Psixologiyadagi faning predmetini belgilashda ayrim psixologiyadagi qarashlarini keltirish o'rinli bo'ladi. Amerikalik psixologiyadagi fikricha, "psixologiyadagi so'zlovchilar niyatining mazkur madaniyatda qabul

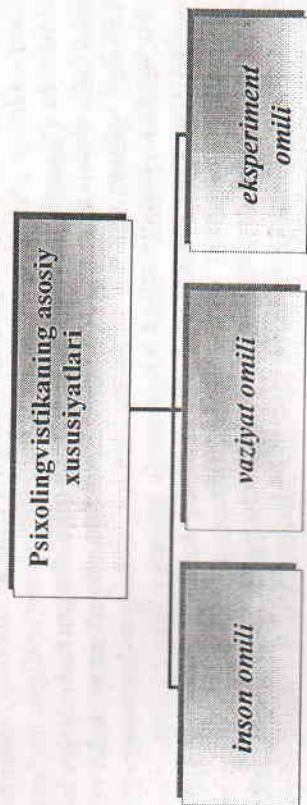
¹ Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. Учебник для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Смысл, 1999. – С. 15-16.

qilingan kodda signallarga aylanishi va bu signallarning tinglovchilar tushunchasiga aylanishi jarayonlarini o'rganadi. Boshqacha aytganda, psixologiyadagi kodlash va dekodlash jarayonlarini o'rganadi¹. Shunga o'xshash qarashlarni yevropalik psixologiyadagi tadqiqotlarida ham uchratish mumkin. Jumladan, P. Fress psixologiyadagi "til orqali taqdim etiladigan bizning ekspressiv va kommunikativ ehtiyojlarimiz va vositalarimiz o'rtasidagi munosabatlar haqidagi fan", - deb izohlagan². T. Slama-Kazaku psixologiyadagi predmeti xususida "muloqot vaziyatining xabarga ta'siri" degan qisqacha xulosaga keladi³. Rus psixologiyadagi nazariyasining asoschisi A.A. Leontev shunday yozadi: "Psixologiyadagi – til tizimi va lisoniy qobiliyat orasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fan"⁴. Bu o'rinda tubandagi sharh lozim bo'ladi. A.A. Leontev F. de Sossyurning til va nutqni farqlashi xususida to'xtalib, bu farqlash ikki mezonidan: til (ijtimoiy) – nutq (individual) va til (abstrakt) – nutq (konkret)dan o'tishini ta'kidlaydi. Bu ikkala qarama-qarshilikni faqat ikki tushuncha doirasida birlashtirish qiyin. Shuning uchun bu yerda uchinchi tushuncha, hatto F. de Sossyurning o'zida ham mavjud bo'lgan "lisoniy qobiliyat" tushunchasi kerak bo'ladi. Lisoniy qobiliyat ijtimoiy hodisa bo'lgan tildan farqli o'laroq, har bir individga tegishlidir. Biroq u nutqdan farqli o'laroq, mavhumdir. Lisoniy qobiliyat – individual til, u mavhum ijtimoiy tildan konkret individual nutqqa o'tish imkonini beradigan ko'priki hisoblanadi. Chunki, nutqda darhol bevosita ijtimoiy til emas, balki ongda mavjud bo'lgan uning nusxasi – lisoniy qobiliyat qo'llaniladi. A.A. Leontevning belgilashicha, psixologiyadagi predmeti ijtimoiy til va individual lisoniy qobiliyat orasidagi o'zaro munosabatlardir. U psixologiyadagi yanada kengroq tavsiflab: "Nutqiy faoliyat va uni kompleks modellashtirish qonuniyatlari psixologiyadagi predmeti hisoblanadi", - deb qayd qiladi. Shuning uchun ayrim adabiyotlarda psixologiyadagi termining sinonimi sifatida *nutqiy faoliyat nazariyasi* termini qo'llaniladi. A.A. Leontevning ta'kidlashicha, *nutqiy faoliyat nazariyasi* termini psixologiyadagi shug'ullanadigan masalalar doirasini aniqroq belgilab beradi.

Psixologiyadagi nutqiy faoliyatni nutq akti mazmuni bilan so'zlovchining maqsad-niyati orasidagi aloqadorlik nuqtayi nazaridan o'rganadigan fan. U nutqni idrok etish, tilni egallash kabi masalalarni o'rganadi. Psixologiyadagi diqqat markazida individ va kommunikatsiya turadi. Unga ko'ra, so'zlovchi nutqni yuzaga chiqarar

¹ Psycholinguistics. A Survey of Theory and Research Problems. 2nd ed. – Bloomington, 1965. – P. 3.
² Fraitse P. La psycho-linguistique // Problems of psycho-linguistique. – Paris, 1965. – P. 5.
³ Slama-Kazaku T. Introduction to Psycholinguistics. – The Hague-Paris, 1973. – P. 57.
⁴ Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969.

1.2. Psixolingvistikaning o'ziga xos xususiyatlari

Psixolingvistikaga qiziqish bildirgan tilshunoslarning maxsus adabiyotlar bilan tanishish jarayonida o'ziga xos psixik to'siqlarga duch kelishi tabiiy holdir. Chunki, muayyan "ilmiy paradigma" doirasida "tarbiyalangan" tilshunosning boshqa "ilmiy paradigma"ga kirishi, yangi terminologiya, tushunchalar, materiallar va noan'anaviy vazifalarni qabul qilishi qiyin kechadi. Shunda tilshunos o'zi uchun qulay bo'lgan yondashuvdan kelib chiqqan holda shunday xulosaga keladi: "Psixolingvistika shug'ullanadigan masalalar juda qiziqarli bo'lishi mumkin. Lekin bu tilshunoslik emas!". Bu o'rinda psixolingvist L.V.Saxarmiy tomonidan qayd qilingan zamonaviy nazariy tilshunoslikning quyidagi ziddiyatini keltirish o'rinni bo'ladi: "Tilshunos tilni kishilarning aloqa qilishi va fikrlash vositasi ekanligini e'lon qiladi, biroq tilni tadqiq etishda til egalarning umuman keragi bo'lmaydi. Til strukturasi uni yaratgan, undan foydalanayotgan inson faoliyatidan mustaqil ravishda tasvirlanadi. Boshqacha qilib aytganda, zamonaviy tilshunoslikning ziddiyati shundaki, *inson* tilini o'rganayotgan tilshunoslik *insonsiz* ish ko'radi"¹. O'z davrida mashhur psixolog, nutq bo'yicha mutaxassis N.I. Jinkin shunday yozgan edi: "Agar lingvistika va psixologiya aniq tafakkur jarayonini tadqiq etishni rad etsa, ular juda katta yo'qotishga, ya'ni bunday yo'qotishni tilshunoslik tarixida kuzatish mumkin. Binobarin, XX asrning boshida F. de Sossyur (1857-1913) va uning izdoshlari nurqiy faoliyatni "til" va "nutq", aniq va mavhum, ijtimoiy va individual hodisalarga ajratganda vaziyat murakkablashgan edi"³.

¹ Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. -Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. -С.6.

² Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи // Вопросы языкознания. 1964. -№ 6. -С.28.

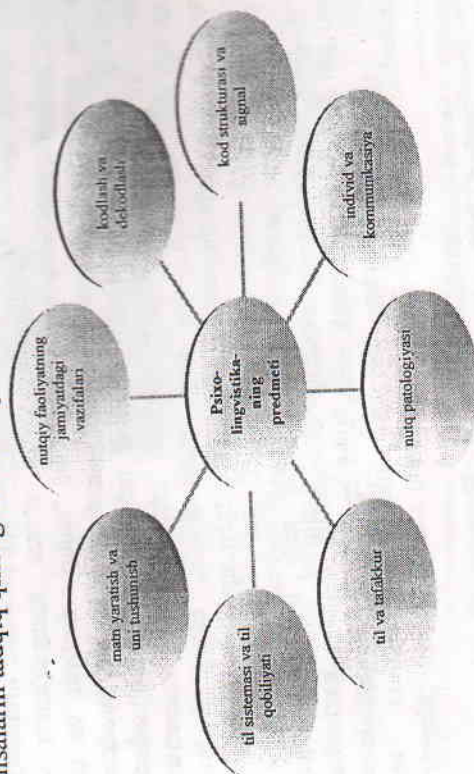
³ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. -М., 1977. -С. 52-55.

ekan, o'zi o'ylagan niyatini ma'lum qoidalar asosida aniq tilning nutq birliklariga uzatadi. Tinglovchi nutqni qabul qilar ekan, nutq ifodalarning tashqi shaklida o'z aksini topgan ma'noni chiqarib oladi.

Charlz Osgudning fikricha, "Psixolingvistikada so'zlovchi niyatining muayyan madaniyat kodida (tilida) qabul qilingan signalga aylinishi va bu signallar tinglovchining interpretatsiyasida qaytadan namoyon bo'lishi jarayonlarini o'rganadi. Boshqacha qilib aytganda, psixolingvistika kommunikatsiyaning kodlash va dekodlash jarayonlari bilan shug'ullanadi". Shuni ta'kidlash joizki, psixolingvistikaning tadqiqot predmeti faqat kod (til) strukturasi va signal bo'lib qolmay, balki matn yaratish va uni tushunish bilan bog'liq jarayonlar, kishilar muloqotidagi barcha murakkab omillar hisoblanadi.

Inson tilni to'liq egallash imkoniyatiga ega bo'lib tug'iladi. Biroq bu imkoniyatni amalga oshirish kerak bo'ladi. Buni qanday yuz berishini tushunish uchun psixolingvistika bolalar nutqining rivojlanishini o'rganadi. Psixolingvistika, shuningdek, nutqiy faoliyat va uning harakatga kelish jarayonining me'yordan chiqib ketish sabablarini tadqiq qiladi. Kattalar va bolalar nutqidagi buzilishlarni o'rganadi.

Psixolingvistika ba'zan til va tafakkurni o'rganadigan fan sifatida belgilanadi. Psixolingvistikaning asosiy maqsadi insonning so'zlash va tilni tushunish qobiliyati zamirida yotgan struktura va jarayonlarni aniqlashdir. Psixolingvistlarning kishilar orasidagi o'zaro til munosabatlari bilan qiziqishlari shart emas. Ular individning ichida kechayotgan hodisalarni tadqiq qilishga harakat qiladi.

Psixologingvistikaning diqqat markazida inson turadi. Uning eng muhim xususiyati *inson omili* hisoblanadi. Binobarin, inson nutqni yaratadi va uni idrok qiladi. Psixologingvistika bu omilni nafaqat nutqning, balki eng muhimi — tilning o'zini ham karakterini, mohiyatini aniqlaydigan majburiy omil sifatida o'z modellarning tavsiflari, asos qilib olingan hukmlariga faol tatbiq qiladi. Bunda qandaydir mavhum "umuman odam" emas, balki real harakatdagi xotiraga ega real odamlar, ularning yoshiga oid xususiyatlari, shaxsiy tajribasi, ijtimoiy roli va h.k. nazarda tutiladi.

Psixologingvistika nutqni F. de Sossyur tushunchasidек cheklab o'rganmaydi. Agar inson omili hisobga olinsa, nutqiy faoliyatdagi til tilshunoslar tasavvuridagidan butunlay boshqacha "g'aroyib olam" ekanligi ko'zga tashlanadi. Sossyur va uning izdoshlari tomonidan tuzilgan til modellari yaxshi "ishlaydigan" til va nutqni farqlash nutqiy faoliyatni psixologingvistik modellashirishda jiddiy tahrir talab qiladi.

Psixologingvistikaning o'ziga xos xususiyatlariga inson omilini kiritish — bu muhim, biroq u nutqiy faoliyatga psixologingvistik yondashuvni tavsiflovchi yagona jihat emas. Modomiki, so'zlovchi va tinglovchi omili kiritilgan ekan, o'z-o'zidan *vaziyat omili* ham kiritilgan sanaladi. Binobarin, lebbi qandaydir vaziyatda gapiradi va eshitadi. Buning ustiga shu omil qandaydir vaziyatda emas, balki belgilangan, aniqlangan va boshqa gapiradi va eshitadi. Agar til va nutqni klassik qarama-qarshi qo'yilganda boshqa vaziyatlar faqat nutqqa taalluqli, tilga esa vaziyatlardan iborat bo'lganidan iborat sifatida qaralgan bo'lsa, psixologingvistik yondashuvda muvaffaqiyat va boshqatdagi vaziyat omili inson omilidek nafaqat nutqda, shuningdek, tilga ham mavjud bo'ladi.

Tilga va boshqatdagi jihat psixologingvistik tadqiqot xususiyatini amalda muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim *eksperiment omilidir*. Umuman, psixolog ham, tilshunos ham psixologingvistik o'rganishga jalb qilingan. Har ikkalasi ham muvaffaqiyatli ishlaydi, lekin muvaffaqiyatning muvaffaqiyatli yondashuv usuli har ikki o'ziga xos bo'ladi. Har ikki muvaffaqiyatli yondashuv usuli bilan shug'ullaniladi. Boshqa tomondan esa psixologlar o'z eksperimentlari, natijalari, natijalari bo'yicha boshqatdagi eksperimentlar orqali talab qilinadi. Tilshunoslar o'z yondashuv usulida talab qilinadi. Ular eksperiment usuliga shubha bilan qarashadi va eksperimental vaziyatlarining keskinligi bilan noto'g'ri natijalarga olib keladi, deb o'ylaydi. Boshqacha aytganda, eksperimentlardan "g'alati" kutilmagan natijalar olinganda, tilshunoslar darhol mazkur eksperiment natijalari asosida mavjud til qoliplarida qandaydir tuzatishlar qilish kerak bo'ladi, degan shubha tug'iladi. Holbuki, eksperimental natijalar asosida

nutqiy faoliyatning yanada kuchli va haqiqiy qoliplarini qurish mumkin bo'ladi.

1.3. Psixologingvistika psixologik fan sifatida

Rus psixologingvistikasi nazariyasining asoschisi A.A. Leontevning ta'kidlashicha, "psixologingvistika o'zining rivojlanishining zamonaviy bosqichida uzviy ravishda psixologik fanlar tizimiga kiradi". Agar A.N.Leontev izidan borgan holda psixologiyani "individlar hayotini bevosita aks ettiradigan reallikning psixik ifodasining shakllanishi, harakatda bo'lishi va tuzilishi haqidagi aniq fan" (A.N.Leontev, 1977, 12-b.), deb tushuniladigan bo'lsa, u holda, til va nutqiy faoliyat mazkur psixik ifodaning shakllanishi va harakatda bo'lishi, kishilar faoliyatini aks ettirish jarayonida ishtirok etadi. Shu sababdan psixologingvistika va psixologiyaning boshqa sohalarini kategoriya va tushuncha jihatidan birlashadi. *Nutqiy faoliyat* tushunchasining o'zi faoliyat turlari (mehnat, bilish, o'yin va h.k.)ga, uning strukturalari va xususiyatlarining umumpsixologik talqiniga kiradi. Nutqiy faoliyat o'ziga xos xususiyatga ega bo'lishi bilan birga, har qanday faoliyatning shakllanishi, harakatda bo'lishi va tuzilishi singari umumiy qonuniyatlariga bo'ysunadi. Shaxsning u yoki bu talqini bevosita psixologingvistikada aks etadi. Biroq psixologingvistikaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan *ma'no* bevosita psixik ifoda bilan, xususan, dunyo obrazi konsepsiyasi bilan bog'liq. Bunda psixologingvistika psixologiyaning boshqa sohalarini tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlardagi tushunchalar va natijalardan shunchaki foydalanib qolmaydi, balki bu sohalarini ular uchun imkonsiz bo'lgan nazariy va amaliy masalalarni hal qilish orqali to'ldiradi².

Psixologingvistika psixologik fan sifatida *umumiy psixologiya*, ayniqsa, *shaxs psixologiyasi* va *kognitiv psixologiya* bilan chambarchas bog'liq. Psixologingvistika mulqot bilan bevosita munosabatda bo'lgani uchun *ijtimoiy psixologiya* va *mulqot psixologiyasi* bilan ham aloqada bo'ladi. Lisoiy qobiliyat va nutqiy faoliyatning shakllanishi va rivojlanishi psixologingvistika doirasida o'rganilgani uchun u *bolalar va kattalar psixologiyasi* bilan chambarchas bog'lanadi. Shuningdek, u *etnopsixologiya* bilan ham o'zaro munosabatga kirishadi.

Amaliy jihatdan psixologingvistika psixologiyaning barcha amaliy sohalarini: *pedagogik psixologiya*, *patopsixologiya*, *tibbiyot psixologiyasi*, *nevropsixologiya*, *psixiatriya*, *defektologiya*, *harbiy psixologiya*, *sud va*

¹ Сахарный Л.В. Введение в психоллингвистику. —Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. —С.7-8.
² Леонтьев А.А. Основы психоллингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. —М.: Смысл, 1999. —С. 20-21.

yuridik psixologiya, siyosiy psixologiya, ommaviy kommunikatsiya psixologiyasi, reklama va targ'ibot psixologiyasi bilan o'zaro bog'liq. Aynan ana shu amaliy vazifalar psixolingvistikani mustaqil fan sifatida shakllanishiga turtki bo'lgan.

1. 4. Psixolingvistika va tilshunoslik

Tilshunoslikka tilni mulohaza qilish sifatida o'rganadigan fan, deb qaraladi. Shunga ko'ra, uning predmeti aniq belgilanmagan.

Ma'lumki, tilshunoslik obyektini nutqiy faoliyat (nutq aktlari, nutq reaksiyalari) hisoblanadi. Lingvistikaning predmeti kommunikatsiyada qo'llaniladigan til vositalarining tizimi sanaladi. Psixolingvistikaning predmeti lingvistikaniqidan farq qiladi. Psixolingvistikani mazkur belgilar tizimining ishlash jarayoni, xususan, belgilarning yaratilish va qabul qilinish jarayonlari qiziqtiradi. Psixolingvistikada nutqiy faoliyat haqidagi fan bo'lib, uning obyektini u o'rganadigan individual obyektlar majmuini tashkil qiladi. Lingvistikada nutq tuzilishini til qonunlariga ko'ra o'rganadi. Psixolingvistikada esa nutq hosil qilish, nutqni qabul qilish, shuningdek, ona tili va chet tili o'zlashtirish jarayonlariga murojaat qiladi.

Hozirgi kunda ko'p tilshunolar til faktlarini to'liq tushunish uchun lingvistikada rasmidan chiqib, individning psixik jarayonlari doirasiga kirish lozimligini tan olishadi. Binobarin, til materialini kishi miyasida tashkil topadi va kerak paytda chiqariladi. Bunday psixik jarayonlar psixolingvistikaning predmeti hisoblanadi.

Psixolingvistikada tilni psixikaning fenomenini sifatida o'rganadi. Psixolingvistikada qarashcha, so'zlovchi va tinglovchi va yozuvchi va o'quvchining ichki dunyosi qanday bo'lsa, til ham shu darajada mavjud. Shu boisa, psixolingvistikada faqat matnlariga saqlanib qolgan, bu matn yaratuvchilarning psixik olamlari bo'lmagan o'lik tillar (masalan, eski alavayn yoki yunon tillari)ni o'rganish bilan shug'ullanmaydi.

Psixolingvistikada tilni o'rganish uchun tilshunoslik fanlariga, tilni alohida aspekte, xususan, psixikaning fenomenini sifatida o'rganish uchun esa psixologiya fanlariga aloqador bo'lgan kompleks fan hisoblanadi.

Xullas, psixolingvistikada umumiy tilshunoslik bilan chambarchas aloqada bo'ladi. Bundan tashqari, u sotsiolingvistikada, etnolingvistikada, amaliy tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi bilan ham o'zaro bog'langan.

Nazorat uchun savollar:

1. Psixolingvistikada fanining obyekti nima?
2. "Freyd" tushunchasini nimani ifodalaydi?

3. Psixolingvistikada fanining predmeti nima?
4. Psixolingvistikaning sinonimi sifatida qanday termin qo'llaniladi?
5. Psixolingvistikaning asosiy xususiyatlarini ta'riflang.
6. A.A. Leontevning fikriga ko'ra, psixolingvistikada qaysi fanlar tizimiga kiradi?

7. Nutqiy faoliyat qanday umumiy qonuniyatlarga bo'ysunadi?
8. Psixolingvistikada qaysi fanlar bilan chambarchas bog'liq?
9. Qanday amaliy vazifalar psixolingvistikani mustaqil fan sifatida shakllanishiga turtki bo'lgan?
10. Tilshunoslik va psixolingvistikaning obyekti va predmeti o'rtasidagi farqlarni ko'rsating.

Adabiyotlar

1. Белянин В. П. Психоллингвистика. –М., 2004.
2. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность.–М., 1969.
3. Леонтьев А.А. Основы психоллингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999.
4. Сахарный Л.В. Введение в психоллингвистику. –Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989.
5. Fraise P. La psycholinguistique // Problems de psycholinguistique. – Paris, 1965.
6. Psycholinguistics. A Survey of Theory and Research Problems. 2nd ed. – Bloomington, 1965.
7. Slama-Cazacu T. Introduction to Psycholinguistics. –The Hague-Paris, 1973.

2-MA'RUZA

PSIXOLINGVISTIKANING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI TARIXI

Reja:

1. Psixolingvistikaning psixologik va lingvistik manbalari
2. Psixolingvistikaning mustaqil fan sifatida shakllanishi
3. L.S.Vigotskiy – rus psixolingvistikasining asoschilaridan biri

Tayanch soʻz va iboralar: umumiylik, xususiylik, jamoa, shaxs, faoliyat, nutqiy harakat, lisoniy qobiliyat, organizmning psixofiziologik faoliyati, individlar psixikasi, individlar tili, nutqiy faoliyat, til tizimi, til materiali, geshalt, bixeviorizm, stimul, reaksiya, reaktivlik, atomizm, individualizm, avtonom psixolingvistika, kognitiv psixologiya.

2. 1. Psixolingvistikaning psixologik va lingvistik manbalari

Dastlabki psixolingvistik gʻoyalari Vilgelm fon Gumboldning antinomiya va “yosh grammatikachilar” ning individual psixologiya nazariyasida shakllangan edi. Chunonchi, nutqiy faoliyat va tilning jamoa va shaxs munosabatlarini chambarchas bogʻlashga xizmat qilishi haqidagi gʻoya Gumboldtga tegishlidir. V. fon Gumboldtning talqinicha, tillar xalqlar va alohida shaxslarning ijod mahsuli, chunki til nutqiy faoliyat jarayonida yuzaga keladi. U til va uning sohibi boʻlgan jamoa munosabatini bilish zarurligini taʼkidlaydi, zero, til tizimidagi umumiylik va xususiylik belgilarini ayuan jamoa va shaxs munosabatlariga borib taqaladi. Bu munosabatlar asosida, oʻz navbatida, til tizimining ijtimoiy va individual xususiyatlari qarama-qarshiligi (antinomiya) shakllanadi.

Til va tafakkurning oʻzaro bogʻliqligini V. fon Gumboldt ular bajaradigan vazifalar hamohangligida koʻradi. Binobarin, til ham xuddi tafakkur singari ijodiy jarayondir. V. fon Gumboldtning fikricha, til paydo boʻlishining eng birinchi sababi insomning ichki ehtiyoji, yaʼni olam va boshqa shaxslar bilan munosabatlarga kirishishidir.

V. fon Gumboldtning tilning ijodkorona faoliyati, oʻzgaruvchanlik tabiati kabi xususiyatlarini haqidagi fikrlari nutqiy faoliyat nazariyasi yoki psixolingvistika kabi zamonaviy tilshunoslik yoʻnalishlari uchun tayanch nuqta vazifasini oʻtadi. V. fon Gumboldt tilni “tashqi dunyo hodisalari va inson botiniy dunyosi” oraligʻidagi dunyo sifatida taʼriflagan edi. Faoliyatning til dunyosiga koʻchishi haqidagi gʻoya Gumboldtning muhim kashfiyotlaridan biridir. Ushbu gʻoya koʻp jihatdan mashhur psixolingvistlar L.S.Vigotskiy va A.R.Luriyalarning gʻoyalari uchun asos

boʻldi. Haqiqatdan ham, Gumboldt aytganidek, nutqiy faoliyat negizida “lisoniy qobiliyat” yotadi. V. fon Gumboldt individual nutqiy harakatlari vositasida bajariladigan lisoniy ijod faoliyatining uzluksizligini nazariy jihatdan asoslab berdi. Uning taʼkidicha, til mavjudligining shakli tarqoqiyotdir va “tilga qandaydir oʻlik mahsulot sifatida emas, balki ijodiy jarayon holidan qarash lozim”, u – “toʻxtovsiz faoliyatdir”¹.

XIX asrning 60-yillarida maydonga kelgan “yosh grammatikachilar” (G.Paul, K.Brugman, A.Leskin, B.Delbryuk, G.Ostgofg) nazariyasining asosini individual psixologiya tashkil etgan boʻlib, ular til hodisalarini ana shu tamoyilga koʻra hal qilishga urindilar. Soʻzlovchi shaxsning nutqiy faoliyat mexanizmi, psixologiyasi, tilning ichki tarqoqiyoti singari masalalarga eʼtibor qaratdilar. “Yosh grammatikachilar” tilni organizmning psixofiziologik faoliyati sifatida talqin etdilar. Ular tildagi oʻzgarishlar sabablarini jamiyatdagi oʻzgarishlardan emas, balki inson ruhiyatidagi oʻzgarishlardan izlashgan. Masalan, ular zamonaviy rus tili uni oʻrganmagan bola uchun oʻlik tildir, lekin oʻlik til hisoblangan lotin tili esa bu tilni mukammal bilgan filolog–klassik uchun tirkil til sifatida namoyon boʻladi, deb hisoblashgan.

Tilshunoslikning rivojlanishiga va psixolingvistikaning shakllanishiga ulkan hissa qoʻshgan olimlardan biri I.A. Boduen de Kurtenedir. U tilni turli-tuman tasavvur guruhlari bilan tarkib topgan murakkab psixosozial mohiyat sifatida talqin qildi. Boduen de Kurtene fikricha, til muayyan bir jamiyatni tashkil qilgan individlar ongida, individlar psixikasida, individlar tili sifatida yashaydi. Shuning uchun Boduen de Kurtene oʻz tadqiqotlarida individ nutqiga asosiy eʼtiborni qaratadi. Boduen de Kurtene koʻra, “inson tilining mohiyati faqat psixikdir. Tilning mavjudligi va uning rivojlanishi sof psixik qonuniyatlar bilan bogʻlangan. Inson nutqida yoki tilida bironta ham psixik boʻlmagan hodisa mavjud emas va mavjud boʻlishi ham mumkin emas”².

Hozirgi zamon psixolingvistikasi uchun Boduen de Kurtene qarshilarining eng muhim tomoni uning “nutq faoliyatidagi aniq qiymat odamdan ajratilgan til emas, balki odamdin” degan fikri edi. “Havoda uchib yuruvchi qandaydir tillar emas, aksincha til va tafakkurga ega boʻlgan odamlar mavjud”. Shu bilan birga, u tilda individuallik bilan umumiylikning ajralmasligini, individual xususiyatda bir vaqtning oʻzida umumiy umuminsoniylik mavjud ekanligini bayon qiladi. U insoniyat ijtimoiy guruhlari majmuasi ekanligini eʼtirof etadi.

¹ Фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. –М., 1984. –С. 82.

² Глухов В.П. Основы психолингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. –М.: АСТ. Астрель, 2008. –С. 14.

XX asr tilshunosligining asoschisi shvesariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur nutqiy faoliyatni (langage) ikki qarama-qarshi mohiyat: til (langue) va nutq (parole)ga ajratdi. Uning fikricha, til nutqiy faoliyatning faqat bir tomonini tashkil etadi. Til nutqqa ziddir. Til – ijtimoiy hodisa. U til jamoasining barcha a'zolari uchun majburiy belgilar sistemasidir. Til kishilik jamiyatida aloqa quroli, fikrni ifodalaydigan vositadir. Nutq – individual hodisa. Nutq – xohish va fikrni ifodalash akti.

F. de Sossyurning ta'limoti L. V. Shcherba tomonidan rivojlantirildi. U mazkur ta'limotga "individning psixofizologik nutqiy tuzilishi" tushunchasini kiritdi. L. V. Shcherbaning psixolingvistikaga qo'shgan hissasi uning "Til hodisalarining uch jihati va tilshunoslikda eksperiment haqida" (1974) asari bilan belgilanadi. Mazkur asarda tilshunoslikning predmeti sifatida tilning quyidagi uch jihati taklif qilinadi:

Birinchi jihat nutqiy faoliyat bo'lib, unda olim so'zlashuv va tushunishni nazarda tutadi. Shcherba belgilarni tushunish va talqin qilish jarayonining tovushlarni talaffuz qilish va so'zlashuv jarayonidan faolligiga ko'ra sira ham kam emasligini ta'kidlaydi.

Ikkinchi jihat til tizimi bo'lib, birinchi navbatda lug'at va grammatikani qamraydi. L. V. Shcherba "to'g'ri tuzilgan lug'at va grammatika mazkur til bilimini to'liq yoritishi lozim", - deb yozadi.

Til hodisalarining uchinchi jihati til materiali, ya'ni "mazkur ijtimoiy guruh hayotining u yoki bu davridagi muayyan sharoitda so'zlashuv va tushunishlar majmu'i" hisoblanadi.

L. V. Shcherba nutqiy faoliyat va til materiali o'rtasidagi munosabatni quyidagicha belgilaydi: "Nutqiy faoliyat til materialini yaratadi. Til tizimi tilshunoslar tomonidan til materialidan chiqarib yuboriladi. Nutqiy faoliyat ham til materialini ishlab chiqaradi, ham til tizimiga o'zgartish kiritadi. Shu bilan birga, til hodisalarining barcha uch jihati bir-biri bilan chambarchas bog'langan".

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida psixologiya fanida qator ilmiy ta'limotlar va nazariyalarning vujudga kelishi psixolingvistikaning yuzaga kelishiga sharoit yaratib berdi. Ana shunday nazariyalardan biri M. Verteymer, K. Koffka, K. Byuler va boshqa olimlar tomonidan ilgari surilgan "psixologiya geshtalti" (nem. "gestalt" – "obraz") maktabi, deb nom olgan nazariy tadqiqot edi. Mazkur psixologiya maktabining vakillari inson psixikasidagi "kechinmalar ortida" yotadigan kechinmalar dunyosini va jismoniy dunyoni chegaralab oldilar. Ular kechinmalar dunyosini ikki: jismoniy reallik (miyatdagi jarayonlar) va tafakkurning psixik (fenomen)

¹ Глухов В. П. Основы психоллингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. – М.: АСТ. Астрель, 2008. – С. 15.

realligi nuqtayi nazaridan tadqiq etishdi. Binobarin, tafakkur dinamik bir butun "maydon", uning tahlil birligi "geshtalt" – butun bir obraz sifatida talqin qilindi.

Jahon psixologiyasida XX asr boshlaridagi ikkinchi muhim yo'nalish bixevioristik (ingl. behavior "xulq, xatti-harakat") psixologiya edi. Bu yo'nalishning ko'zga ko'ringan namoyandalari J. Uotson va E. Torndayklar edi. Bixevioristik psixologiya ko'p jihatdan materialistik psixologiya bilan hamfikir bo'lgan va shunga ko'ra, uning asoschilaridan biri rus fiziologi I. P. Pavlov hisoblangan. Bixevioristik psixologiya psixikani tadqiq etishning faqat obyektiv metodlarini qabul qiladi. Psixikaga kishining hayoti va faoliyati kontekstini kiritadi va uni tashqi ta'sirlar hamda organizmning fiziologik xususiyatlari bilan bog'laydi. Biroq bixevioristlar agar psixikadagi biron narsani bevosita kuzatib yoki o'lchab bo'lmasa, u holda, bu narsa umumun mavjud emas, deb da'vo qilishdi. Bixeviorizmga ko'ra, mahluqqa (bu odam yoki jonivor bo'lishi mumkin va h.k.) ta'sir qiladigan qandaydir stimull (S) va ushbu stimullga qandaydir reaksiya (R) bot.

Nutq tahliliga bixevioristik yondashuv muammasi sifatida amerikalik tilshunos Leonard Blumfildning "Til" (1968) asarini keltirish mumkin. Blumfild kishining hayoti va faoliyatini ehtiyojlar va bu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan harakatlar, deb talqin qildi. Kishilar bir-birlari bilan amaliy (nutqsiz) va nutqli stimullar yordamida o'zaro munosabatga kirishadi. Ular mazkur stimullarga ikki xil: nutqli va nutqsiz harakatlilar bilan javob qaytarishadi:

nutqsiz reaksiya $S \longrightarrow R$

nutq vositasidagi reaksiya $S \longrightarrow r \dots\dots\dots s \longrightarrow R$.

Blumfildga ko'ra, nutq amaliy vazifalarni hal qiluvchi vosita va uning asosiy funksiyasi – inson faoliyatini boshqarish.

Umuman, XX asr boshlaridagi bixeviorizm muayyan evolyutsiyaga erishdi va psixolingvistikaning shakllanishiga zamin yaratdi.

109 - savol. N = 2

2. 2. Psixolingvistikaning mustaqil fan sifatida shakllanishi

Psixolingvistikaning birinchi avlodi. "Psixolingvistika" terminini birinchi marta amerikalik psixolog N. Pronko tomonidan 1946-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan. "Psixolingvistika" psixologiya (yunon. *psyche* "ruh") va *lingvistika* (lotin. *lingua* "til") kesishgan nuqtadagi metafan, ya'ni psixologiya va lingvistikaning sintezi hisoblanadi. 1953-yilda AQShning Blumington shahridagi Indiana universiteti huzuridagi Lingvistika va psixologiya qo'mitasi tomonidan tashkil eulgan universitetlararo seminarida psixolingvistika mustaqil fan sifatida e'lon

qilindi. Mazkur seminar mashhur amerikalik psixologlar Charlz Osgud, Djon Kerroll hamda tilshunos, etnograf va adabiyotshunos olim Tomas Sibeoklarning tashabbusi bilan tashkil qilingan edi. 1954-yilda nashr qilingan "Psixolingvistika. Nazariya va tadqiqot muammolari ocherki" kitobida seminar jarayonida qabul qilingan psixolingvistikaning asosiy nazariy masalalari, eksperimental tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari belgilandi va u qator fanlararo psixolingvistik tadqiqotlarni amalga oshirishda muhim rol o'ynadi.

Psixolingvistika birinchi avlodining o'ziga xos xususiyati *reaktivlik* bo'lib, u sof psixologiyaga yo'naltirilgan edi. U bixevioristik "stimul - reaksiya" sxemasiga, muayyan muomala jarayonini, xususan, nutqiy muomala jarayonini talqin qilishga asoslangan edi.

Psixolingvistika birinchi avlodining ikkinchi o'ziga xos xususiyati *atomizm* edi. U alohida so'zlar, grammatik bog'lanishlar yoki grammatik shakllar bilan ish ko'rdi.

Psixolingvistika birinchi avlodining uchinchi o'ziga xos xususiyati *individualizm* bo'lib, unda individning nutqiy muomala nazariyasi jamiyatdan, hatto muloqot jarayonidan "yulib olingan" texnik kommunikatsiya sxemasi edi.

Psixolingvistikaning ikkinchi avlodi: N.Xomskiy va J.Miller. 1950-yillarning oxirlarida Ch. Osgud psixolingvistikasining kuchli muxoliflari - N.Xomskiy va J.Miller maydonga chiqdi. Ch.Osgud o'zining psixolingvistik modelini psixologiyadan kelib chiqqan holda tuzgan bo'lsa, N.Xomskiy o'zining transformatsion modelini lingvistika asosida yaratdi. N.Xomskiyning dastlabki tadqiqotlarida hech qanday psixologiya yo'q edi. Uning transformatsion modeli tabiiy til ifodalari avtomatik sxemalarga solish imkoniyatiga yaratgandi. Biroq xuddi shu yillarda J. Miller va uning tarafdorlari transformatsion model g'oyasini ushlab olishdi. J.Miller nutqning kelib chiqishini assotsiativ aloqalar bilan emas, balki rejalashtirilgan xatti-harakatning xususiyati bilan aniqladi. U transformatsion qayta hosil qilishda shunchaki reaktivlikka emas, insonning aktivligiga urg'u berdi. J.Millerning psixolingvistikasida nutqni qabul qilish va nutqni ishlab chiqish jarayonlarining birligi haqidagi tasavvurga qadam tashlanadi.

Psixolingvistikaning uchinchi avlodi yoki "yangi psixolingvistika" 1970-yillarning o'rtalarida shakllandi. Psixolingvistikaning uchinchi avlodi Amerikada psixolog J. Verch va psixolog J. Bruner, Fransiyada

J.Meler, J.Nuaze, D.Dyubua, Norvegiyada talantli psixolingvist R.Rummetfeytlarning nomi bilan bog'liq¹.

"Avtonom psixolingvistika"ni ishlab chiqish zarurati J.Nuazening asosiy tezizlaridan biriga aylandi. Bunda avtonomiya deganda, lingvistik modellardan hollilik nazarda tutildi. J.Nuazega ko'ra, avtonom psixolingvistik amallar ayni paytda ham kognitiv, ham kommunikasion tabiatga ega bo'ladi. Ular aniq muloqotda, nutqiy o'zaro munosabatda amalga oshib, kognitiv xarakter kasb etadi. J.Meler ham psixolingvistikani kognitiv psixologiyaning tarkibi, deb hisoblaydi. J.Verch xabarni qayta ishlashda lingvistik va psixologik jihatlarni baravar yuz berishiga e'tiborini qaratadi.

Psixolingvistikaning uchinchi avlodi N.Xomskiyning ihtalangan maktabini yengib o'tib, psixolingvistik jarayonlarni tafakkur, muloqot, xotira singari keng qamrovda o'rganadi. Shuning uchun ham ularning tadqiqotlarida, asosan, kognitiv psixologiyani rivojlantirish qaratilgan nazariy asos yaratildi.

Shunday qilib, psixolingvistikaning uchinchi avlodi o'zlaridan oldingi psixolingvistlarning nafaqat atomizm, balki individualizm nazariyasini ham yengib, o'z ustunliklarini ko'rsatishga muvaffaq bo'lishdi.

2. 3. L.S.Vigotskiy - rus psixolingvistikasining asoschilaridan biri

Psixolingvistikaning nazariy va metodologik asoslarini yaratilishida XX asming yetuk olimlaridan bo'lgan Lev Semenovich Vigotskiyning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. L.S.Vigotskiy A.N.Leontev, A.R.Luriya, A.N.Sokolov, P.Ya.Galperin, D.B.Elkonin, L.I.Bojovich, A.V.Zaporozes va h.k. olimlar faoliyat olib borgan rus psixolingvistika maktabining asoschisi hisoblanadi. Mazkur maktabning an'analari A.V.Petrovskiy, V.V.Davidov, N.I.Jinkin, V.P.Zinchenko, A.A.Leontev kabi olimlar tomonidan davom ettirildi. L.S.Vigotskiy va uning maktabi nafaqat rus, balki jahon psixologiyasi va pedagogikasining taraqqiyotiga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Rus psixolingvistikasining psixologik manbayi L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy ta'liloti bilan bog'liq. L.S. Vigotskiyga ko'ra, psixika moddiy mavjudot bo'lgan insonning funksiyasi, xususiyatidir. Inson psixikasi ijtimoiy bo'lib, uning o'ziga xosliklarini biologiyadan yoki "ruhlar qonuni"dan emas, kishilik tarixi, jamiyat tarixidan izlash kerak. L.S. Vigotskiyning qayd qilishicha, insonning psixik rivojlanishi uning

¹ Леонтьев А.А. Основы психологии. Учебник для студ. высш. учеб. заведений. -М.: Смысл, 1999. -С. 46.

umuminsoniy madaniy tajribani o'zlashtirish (bu asosan moddiy dunyoni, to'g'rirog'i narsa – buyumlarni o'rgana borishi) bilan bog'liq ravishda ro'y beradi. Inson butun hayoti davomida – bu, ayniqsa, uning bolalik yillarida yaqqol kuzatiladi. Dastlab bolalar fikrlayotganini biz ularning so'zlari va pichirlashi orqali bilib turamiz, chunki bu vaqtda ularning og'zi va lablari harakatda bo'ladi. Faqat 5-6 yoshlardagina bolalarda ichki nutq faol rivojlanadi va ular endi o'zi bilan o'zi ovoz chiqarib gaplashmasdan fikr qila ola boshlaydi. Bolalikda tafakkur va nutq bir-biriga chambarchas bog'liq, keyinchalik inson rivojlana borishi bilan tafakkur ma'lum ma'noda tildan ajrala boradi, mustaqil ko'rinishga ega bo'ladi (u yoki bu darajada ichki nutqiy reaksiyalardan holi bo'la boradi).

L.S.Vigotskiy o'zini psixologiyaning materialistik yo'nalishi vakillari qatoriga kiritgan edi. L.S.Vigotskiy insonning nutqiy faoliyatini o'rganish bilan eng ko'p shug'ullangan olim bo'lib, uning nutqqa psixologik yondashuvi psixolingvistik nazariyani shakllantirishga olib keldi. Jumladan, L.S.Vigotskiyning "elementlar bo'yicha tahlil" va "birliklarga ko'ra tahlil" farqlari ta'limotining fanga kiritilishi, turli psixolingvistik maktablar tomonidan yaratilgan nutq yaratilishi va qabul qilinishining qator modellari, shuningdek, nutqiy faoliyat tuzilishi unsurlarining ajratilishiga asos bo'lib xizmat qildi.

L.S. Vigotskiy ong tuzilishining tizimliliigi haqidagi tezisini shakllantiradi. Unga ko'ra, belgilar tizimni tashkil qiladi. Belgilar bolalarga tug'ma berilmagan, aksincha, ular ijtimoiy faoliyat jarayonlarida (dastlab juda ibtidoiy) o'zlashtiriladi. Belgilar aynan tizim sifatida vujudga keladi, shuning uchun ham bolada shunchaki avval birinchi belgi, keyin ikkinchisi va h.k. paydo bo'lmaydi. Har qanday yangi belgi oldindan tuzilgan tizimga kiradi va har gal tizimni o'zgartiradi, aniqlashtiradi, mukammallashtiradi hamda murakkablashtiradi.

Nazorat uchun savollar:

1. V. fon Gumboldtning qaysi fikrlari nutqiy faoliyat nazariyasi uchun tayanch nuqta vazifasini o'tadi?
2. V. fon Gumboldtning qaysi g'oyasi L.S.Vigotskiy va A.R.Luriyalarning g'oyalari uchun asos bo'ldi?
3. "Yosh grammatikachilar" til hodisalarini qaysi tamoyilga ko'ra hal qilishga urindilar?
4. I.A. Boduen de Kurtene tilni qanday mohiyat sifatida talqin qildi?
5. F. de Sossyur nutqiy faoliyatni qanday mohiyatlarga ajratdi?
6. L.V.Shcherba tilshunoslikning predmeti sifatida tilning qaysi jihatlari ko'rsatib berdi?

7. "Geshtalt" tushunchasi nimani ifodalaydi?

8. Bixeviorizm qanday ta'limot?

9. L. Blumfeld kishining hayoti va faoliyatini qanday talqin qildi?

10. "Psixolingvistika" termini birinchi marta qachon va kim tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi?

11. Psixolingvistika qachon mustaqil fan sifatida e'lon qilindi?

12. Psixolingvistika birinchi avlodining o'ziga xos xususiyatlarini aytib bering.

13. Qaysi olimlar psixolingvistikaning ikkinchi avlodi hisoblanadi?

14. Psixolingvistikaning uchinchi avlodi qanday psixologiyani rivojlantirishga asos soldi?

15. L.S.Vigotskiy ta'limotining ahamiyati nimalarda ko'rinadi?

Adabiyotlar

1. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: в 8 т. –М., 1982. Т.2.
2. Глухов В.П. Основы психоллингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. –М.: АСТ: Астрель, 2008.
3. Леонтьев А.А. Основы психоллингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999.
4. Фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. –М., 1984.

3-MA'RUZA

AMERIKA PSIXOLINGVISTIK MAKTABI: BIXEVIOZIM, NEOBIXEVIOZIM

Reja:

1. Psixologiyavistika – 54
2. Bixeviozizm, neobixeviozizm

Tayanch soʻz va iboralar: psixika, fiziologiya, bixeviozizm, neobixeviozizm, stimul, reaksiya, oraliq oʻzgaruvchi, assotsiativ munosabat, assotsianistik nazariya.

3. 1. Psixologiyavistika – 54

1953-yilda AQShning Blumington shahridagi Indiana universitetida Charlz Osgud, Djon Keroll, Tomas Sibeok singari Amerikalik olimlarning tashabbusi bilan universitetlararo seminar tashkil qilindi va mazkur seminar *psixologiyavistika* termini rasman fan sifatida muomalaga kiritildi.

Bu davrda bir tomondan, deskriptiv lingvistikada rad etilar, ikkinchi tomondan, deskriptiv anʼanal bosim oʻtkazar edi. Deskriptivistlar va nodeskriptivistlar orasidagi eng shiddatli munozaralardan biri “soʻz” masalasi edi, yaʼni soʻz oʻzi nima, soʻz til birligi sifatida mavjudmi? Deskriptivistika tomondan ishlab chiqilgan tahlil amallari deskriptivistlarning “morfema” tushunchasi bilan kifoyalanib, “soʻz” tushunchasini inkor qilinishiga olib keldi. Vaholanki, til soʻzlashuvchilari soʻzning obyektiv reallik ekanligini his qilishadi. Pirovardida psixologiya “soʻz” tushunchasini, deskriptivistika esa “morfema” tushunchasi afzal koʻrdi. Deskriptiv lingvistikada eng kichik birlik fonema hisoblanadi. Holbuki, real vaziyatda segmentlangan nutq oqimining “tabiiy” birligi boʻlgʻin hisoblanadi. Masalan, *dada* soʻzi fonemalarga (*d-a-d-a*) emas, boʻlgʻinlarga (*da-da*) ajraladi. Sintaksis darajasiga chiqar ekan, deskriptiv lingvistikada konstruktsiya tushunchasini olib kirdi. Psixologlar esa yanada “sezilib, koʻrinib turadigan” gap bilan ishlashdi. Shunday qilib, ikki: lingvistik (fonema, morfema, konstruktsiya) va psixologik (boʻlgʻin, soʻz, gap) birliklar qatori yuzaga keldi. Psixologiyavistika – 54 da ana shu ikki qatorming toʻqnashuvi muqarrarlashdi.

Boshqa tarafdin, XIX-XX asrlarda Yevropa psixologiyasining anʼanalarida tanazzul holati vujudga kelgan edi. Tabiiy fanlar, xususan, fizika, fiziologiyaning shiddatli rivojlanishi natijasida miya tuzilishi, uning mexanizmlar faoliyati haqidagi neyrofiziologik tasavvurlar jiddiy ishlab chiqilgandi. Bu bilan bir qatorda, psixik faoliyat sohasi ochiq, tushunarsiz

edi. Psixika nima degani? Inson qanday oʻylaydi? Inson tafakkuri, tasavvuri, emotsiyalarining asosi nima? Bu sof fiziologiyami? Unda nima? Bular fanda yangicha talqin “psixofizik muammo”ni paydo qildi. Jumladan, fiziologik va psixologik hodisalar mavjud boʻlib, fiziologiyani aniq eksperimental metodlar bilan oʻrganish mumkin. Bu “tabiat”, “materiya”. Uning yonida esa qandaydir ilgʻab boʻlmas psixologik jarayonlar. Odamlarning miyasi va bioximik jarayonlar bir xil koʻrinsa-da, har bir odam oʻziga xos psixikaga ega. Amerika bixeviozizmi (behavior “xulq, xatti-harakat”) Yevropa klassik psixologiyasiga qarshi oʻziga xos reaksiya sifatida yuzaga keldi.

Shu bilan birga, 40-50-yillarda aholining keng koʻlamdagi koʻchishi natijasida turli qatlamlarga mansub kishilarga chet tillarni oʻrgatishda qator muammoli savollar yuzaga keldi: Bolalarga necha yoshdan chet tilini oʻrgatish mumkin? Oʻzga madaniyatlarini qanday oʻzlashtirish mumkin? Yangi tilning tuzilishini oʻrganishda ona tilidan tarjima amalga oshiriladimi yoki yangi tafakkur tuzilishi shakllanadimi? Tabiiyki, bunday savollarga chet tili oʻqituvchilari javob bera olmasdilar. Ularni javoblash uchun psixologik bilim talab qilinardi. Aqli zaif, gung va koʻzi ojiz bolalarning taʼlimida ham qator muammolar tugʻilgandi. Bu kabi muammolarni hal qilishda ham psixologning yordami lozim edi. Shuningdek, nutq buzilishining sabablarini oʻrganishda va nutqni qayta tiklashda faqat tibbiyot xodimlarining yordamiga emas, balki psixologiyavistlarning ham yordami zarur edi.

Yuqorida qayd qilingan sabablarning barchasi seminarning tashkil qilinishiga va psixologiyavistikaning yangi fan sifatida shakllanishiga turki boʻldi. Ikki oy davom etgan seminar psixologiyavistikaning nazariy asoslari ishlab chiqildi va uning kelgusidagi istiqbolli yoʻnalishlari belgilab olindi. Ushbu seminar natijalari Ch.Osgud va T.Sibeok tahriri ostidagi “Psixologiyavistika. Nazariya va tadqiqot muammolari ochertki” (Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems/ Ch.E.Osgood & T.A.Sebeok. Baltimore, 1954)da eʼlon qilindi. Seminar natijalari (keyinroq “Psixologiyavistika – 54” deb nomlangan) butun dunyodagi psixologiyavistik tadqiqotlarning rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatdi.

3. 2. Bixeviozizm, neobixeviozizm

Yevropa psixologiyasidan farqli oʻlaroq, Amerika psixologiyasi (bixeviozizm) oʻzining aniq pragmatik yoʻnalishini insonni oʻrganib, uning psixofiziologik imkoniyatlaridan maksimal foydalanishga qaratdi.¹

¹ Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. –Л., Изд. ЛГУ, 1989. –С. 17.

Bixeviorizmga ko'ra, mahluqqa (bu odam yoki jonivor bo'lishi mumkin va h.k.) ta'sir qiladigan qandaydir S (stimul) va ushbu stimulg qandaydir R (reaksiya) bor. Nutq tahliliga bixevioristik yondashuv namunasi sifatida amerikalik tilshunos Leonard Blumfildning "Til" (1968) asarini keltirish mumkin. L.Blumfild o'zining mazkur asarida "Djek va Djill" misoli orqali stimul va reaksiya munosabatini yoritib bergan. Kishilar bir-birlari bilan amaliy (nutqsiz) va nutqli stimullar yordamida o'zaro munosabatga kirishadi. Ular mazkur stimullarga ikki xil: nutqli va nutqsiz harakatlar bilan javob qaytarishadi:

nutqsiz reaksiya $S \longrightarrow R$

nutq vositasidagi reaksiya $S \longrightarrow r \dots\dots\dots s \longrightarrow R$

Keyinroq bixeviorizmga yangi oqim - neobixeviorizm (yunoncha neos - "yangi" va inglizcha behaviour - "xulq, xatti-harakat") vujudga keldi. Bu oqim "qora quti"ning ichiga kirish zarurati tufayli shakllandi. Neobixevioristik tadqiqotlarda bixeviorizmning prinsipial S - R sxemasi mohiyatan murakkablashtirilib, S - R orasida nimadir borligi aniqlandi va "oraliq o'zgaruvchi" tushunchasi paydo bo'ldi. Gap endi shunchaki tashqi stimul va reaksiya haqida emas, balki insonda tashqi reaksiya chaqira oladigan va insonning o'ziga xos individual tajribasini aks ettiradigan (shuning uchun ham turli kishilarning reaksiyalari farqli bo'ladi) oraliq o'zgaruvchi, ya'ni organizm ichidagi maxsus *ichki stimul* tushunchasi haqida boradi!

Xullas, oraliq o'zgaruvchining bilvosita ta'siri natijasida tashqi reaksiya yuzaga keladi: S1-r1..... Sn-Rn. Bu o'rinda obraz, maqsad, ehtiyoj, intellekt, kutish, muvaffaqiyat-muvaffaqiyatsizlik kabi tafakkur doirasining-fenomeni bo'lgan tushunchalar faol qo'llaniladi.

Ch.Osgudning nazariyasi ana shu bixeviorizmga, aniqrog'i, neobixeviorizmga tayangan bo'lib, undan to'g'ri assotsiativ strukturalarga chiqildi. Ch.Osgud insonning psixikasida kuzatish va tasvirlash mumkin bo'lmagan hech narsa yo'q, deb hisobladi. Shundan kelib chiqqan holda so'zlarning konnotativ ma'nosini (baholash, ekspressiv, uslubiy munosabat va h.k.) o'lchab ko'rishga harakat qildi va semantik differensiya metodini ishlab chiqdi. So'zlarning gradatsiyasini belgiladi. Masalan, 1-yaxshi, 2-neytraldan yaxshiroq, 3-yaxshidan neytralroq, 4-neytral, ya'ni yaxshi ham, yomon ham emas, 5-yomondan neytralroq va h.k. Shuningdek, so'zlarni turli mezonlarga ko'ra baholash amalga oshirildi: *ona* so'zi *otaga* nisbatan iliqroq, *ota* so'zi *onaga* nisbatan kuchliroq. Qayd qilinganlar bilan birga, har bir tovush ham muayyan emotsional reaksiyani keltirib chiqaradi.

1 Сахарный Л.В. Введение в психоплингвистику. -Л., Изд. ЛГУ, 1989. -С. 17-18.

Ch.Osgudning fikricha, insonning psixikasi uchun stimul va reaksiyaning assotsiativ munosabati, shuningdek, foydali stimullarga bo'lgan barcha reaksiyalarning majmuvi muhimdir. Bundan inson hayvondan faqat nutqi bilangina farqlanadi degan xulosa kelib chiqadi. Uni quyidagi sxema orqali izohlash mumkin:

S (stimul) - R (reaksiya). Ya'ni har qanday stimul insonda o'lchash mumkin bo'lgan reaksiyalarni keltirib chiqaradi.

Nutqda individning psixikasiga xos xususiyatlar aks etadi; verbal munosabatlarning tuzilishi individning psixikasiga bog'liq bo'ladi. Ch.Osgud so'zlarning assotsiativ aloqalarini tadqiq qilish orqali kommunikatsiya samaradorligi masalasini hal qilishga urindi va o'zining nutq haqidagi ta'lilotini ishlab chiqdi. Unga ko'ra, nutq insonning turli nutqiy va nutqiy bo'lmagan stimullarga nisbatan bevosita va bivosita reaksiyalar tizimidir. Reksiyalar tizimi nutqiy va nutqiy bo'lmagan stimullar orasidagi assotsiativ aloqalarning shakllanishi natijasida yuzaga keladi. Nutq faoliyati nutq stimulini (kirishda) yoki nutq reaksiyasini (chiqishda) ushlab turadigan va qayta shakllantiradigan maxsus filtrlar tizimi (tug'ma nutq qobiliyati) vositasida namoyon bo'ladi. Ya'ni inson genetik jihatdan nutqni qabul qilishga moyil va u nutqni turli shovqinlardan ajrata oladi. Nutq inson qabul qilayotgan informatsiyani chegaralashga yordam beradi.

Umuman, Ch.Osgudning assotsianistik nazariyasi uch manbaga asoslangan edi:

- 1) psixolingvistik manba - bixeviorizm;
 - 2) lingvistik manba - deskriptiv lingvistika;
 - 3) matematik manba - kommunikatsiya nazariyasi.
- Ch.Osgud nazariyasida quyidagi kamchiliklar mavjud edi:
- 1) Osgud so'zlovchining niyatini o'rganmadi;
 - 2) Osgud mazmun bilan bilimni chegaralamadi;
 - 3) U til qobiliyatini kognitiv (bilish) bazasi bilan qiziqmadi.

Nazorat uchun savollar:

1. "Psixolingvistik" terminini qachon rasman fan sifatida muomalaga kiritildi?
2. Deskriptivistlar va nodeskriptivistlar munovaqasha qilgan masala nima edi?
3. Qanday sabablar seminarning tashkil qilinishiga va psixolingvistikaning yangi fan sifatida shakllanishiga turtki bo'ldi?
4. Seminar natijalari qaysi asarda nashr qilindi?
5. Bixeviorizm qanday yo'nalish?

6. Neobehaviorizm oqimining mohiyati nimada edi?
7. Ch.Osgudning nazariyasi nimaga tayangan edi?
8. Ch.Osgud so'zlarning assosiativ aloqalarini tadqiq qilish orqali qaysi masalani hal qilishga urindi?
9. Ch.Osgudning assosiativistik nazariyasi qanday manbalarga asoslangan edi?
10. Ch.Osgud nazariyasida qanday kamchiliklar mavjud edi?

Adabiyotlar

1. Овчинникова И.Г. Ассоциации и высказывание: структура и семантика. – Пермь, 1994.
2. Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. – Л., Изд. ЛГУ, 1989.
3. Фрумкина Р.М. Психолингвистика. – М., 2001.
4. Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems/ Ch.E.Osgood & T.A.Sebeok (Ed.). – Baltimore, 1954.
5. Osgood Ch.E. Psycholinguistics // Psychology: a Study of Science. – New York, 1963. V.6.
6. <http://en.wikipedia.org/wiki/Psycholinguistic>.

4-MA'RUZA JORJ MILLER VA NOAM XOMSKIY TRANSFORMATSION MAKTABI

Reja:

1. Noam Xomskiyning transformatsion-generativ grammatikasi
2. Jorj Millerning kommunikatsiya modeli

Tayanch so'z va iboralar: transformatsion grammatika, sintaktik model, yadro gap, transformatsiya, aktiv konstruksiya, passiv konstruksiya, botiniy struktura, zohiriy struktura, lisoniy qobiliyat, lisoniy faollik, mantiqiy muammo, xatti-harakatni rejalashtirish, individualizm.

Amerika psixolingvistika maktablaridan yana biri J. Miller va Noam Xomskiy transformatsion yo'nalishidir. Psixolingvistikaning ikkinchi avlodi hisoblangan mazkur yo'nalish 60-yillarda shakllangan. Transformatsion yo'nalish namoyandalari Ch.Osgud psixolingvistikasini baholab: "qo'shni so'zlar orasidagi assosiativiyalar nutqni va uning yuzaga kelishini tushuntirib bera olmaydi" degan xulosaga kelishdi.

4.1. Noam Xomskiyning transformatsion-generativ grammatikasi

Amerikalik tilshunos Noam Xomskiy (Noam Chomsky) transformatsion grammatika (yoki transformatsion-generativ grammatika), deb nomlanuvchi nazariyani taklif qildi. N.Xomskiyning fikricha, "til – til birliklari va ularning sinflari majmuyi emas, balki to'g'ri jumlar tarkib topiradigan mexanizm". Sintaksisni Xomskiy jumlar tuzish tamoyillari va usullari haqidagi ta'limot sifatida belgiladi.

N.Xomskiyning 1957-yilda nashr qilingan "Sintaktik strukturalar" ("Syntactic Structures") asari jahon tilshunosligida yangi yo'nalishga asos soldi. Mazkur tadqiqotda Xomskiy "tilning barcha gaplarini bilish mumkin emas, til asosida ayrim cheklangan qoidalar tizimi bo'lishi kerak" degan fikrni ilgari suradi. "Bu qoidalar tizimi esa tilning grammatikasi demakdir. So'zlovchi ham tinglovchi ham muloqot jarayonida grammatikani uning

vositasida "to'g'ri" ifoda qurish, yoki "to'g'ri" qurilgan ifodani tushunish uchun vujudga keltiradi".

- 1) *pie little blue mud make eye girl was
non kichkina moviy qum yasamoq ko'zli qizcha*
- 2) *The little pie with mud eyes was making a blue girl.
Kichkina non qum ko'zli moviy qizcha yasalar edi.*
- 3) *The little girl with blue eyes was making a mud pie.
Moviy ko'zli kichkina qizcha qumdan non yasalar edi.*

Eshitilgan tovushlar oqimi mazkur til grammatikasini bilgandagina ma'no kasb etadi.

Xomskiyga ko'ra, har bir tilda mavjud bo'lgan son-sanoqsiz gaplar, nutq so'zlovchisining yangi-yangi gaplarni cheklanmagan darajada yaratish qobiliyati bilan bog'liqdir. Bu o'rinda ma'no anglatmagan jumlar ham grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, har bir kishi o'zining nutqiy faoliyati jarayonida shu paytgacha eshitilmagan yangidan-yangi gaplarni yaratishi mumkin va bu yangi gap tinglovchi tomonidan to'g'ri tushuniladi.

Shu o'rinda tabiiy savol tug'ilishi mumkin: Tinglovchi qanday qilib shu paytgacha eshitilmagan yangi gaplarni tushunadi? Buning asosiy sababi shundan iboratki, tilda mavjud bo'lgan cheklanmagan miqdordagi gaplar, ma'lum miqdordagi gaplar, ma'lum miqdordagi elementar sintaktik modellardan paydo bo'lgan va elementar sintaktik modellarning (yadro gaplar) soni chegarali va amalda bir nechta bo'lishi mumkin.

Shunga ko'ra, Xomskiy gaplarni *yadroli* va bu yadrodan qayta o'zgarigan, uning *transformasi* bo'lgan gaplarga ajratadi. *Yadro* gaplar, deb sodda, yig'iq; darak gaplar tushuniladi. Fe'l kesimli gap bo'lsa, kesimi aniq nisbatda turadi. Bu eng kichik gaplar har bir tilning sintaktik tizimining asosini tashkil qiladi. Masalan, *Ishchilar uy qurishyapti* gapi *yadro* gapga misol bo'ladi. Bunda N1 N2 V. Bu aktiv konstruksiya hisoblanadi.

Yadro gaplardan turli shakliy o'zgarishlar asosida asosiy ma'noni saqlagan holda ikkilamchi sintaktik qurilmalarning hosil qilinishi transformasiya deyiladi. Masalan, *Uyni ishchilar qurishyapti*. N2 N1 V. Bu konstruksiya passiv bo'lib, u transformasiya amali natijasida hosil qilingan.

Shuningdek, yuqorida keltirilgan misollar ham transformalar sanaladi:

Qushlar sayrashyapti → *Qushlarning sayrashi*
(*Kimdir*) til o'rganayapti → Til o'rganish

(*Kimdir*) *yozuvcchini taklif qilyapti* → *yozuvcchini taklif qilish*

Qayd qilingan barcha transformasiyalarda fe'l harakat nomiga aylangan, ya'ni otlashish amali vujudga kelgan.

Modelning I-variantiga leksika ham fonetika ham kiritilmagan edi. Bularning barchasi bir necha yildan keyingi ikkinchi modelda paydo bo'ladi. Ushbu modelda bevosita kuzatishdan yashirin bo'lgan – *botiniy* struktura g'oyasi ilgari suriladi¹. N.Xomskiy transformatsion tahlil doirasida til tizimidagi har qanday jumlaning *botiniy* va *zohiriy* struktura ajratadi. *Botiniy* strukturani tushunchalarning ma'no tomoni, *zohiriy* strukturani esa muomaladagi so'zlar bilan aloqador qiladi. Ya'ni *zohiriy* struktura bu – biz eshitadigan va o'qiydigan jumlarlar, *botiniy* struktura esa jumlaning ma'nosi bilan bog'liq tomoni. *Botiniy* strukturalar *zohiriy* strukturalarda shunchaki qayta tiklangan yoki transformalar shaklida qayta tiklangan bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, realizatsiya qilingan matnda aks etmagan, biroq qandaydir holatda, botinda nimadir mavjud. Masalan, *zohiriy* strukturasini turlicha bo'lgan va *botiniy* strukturasini esa bir xil bo'lgan gaplar (1 va 2), shuningdek, birgina *zohiriy* struktura (3) va ikkita *botiniy* struktura ega (4 va 5) jumlarlar mavjud:

- (1) *Politsiya namoyishni tarqatib yubordi.*
- (2) *Namoyish politsiya tomonidan tarqatib yuborildi.*
- (3) *Uning hibsga olinishi.*
- (4) *U hibsga olindi.*
- (5) *U hibsga oldi.*

N. Xomskiyga ko'ra, transformatsion tahlil sintaktik strukturalarning *zohiriydan botiniyga* aylanish yo'li bilan tahlil qilishdir. Haqiqatan ham nutq va tafakkur jarayonlarida *botiniy* strukturaning o'rni mavjud. Biroq ushbu "*botiniylik*"ning qanday va qayerdan paydo bo'lganligi tadqiq qilinmaydi. Ya'ni Xomskiyning modelida hali "tafakkur" yo'q.

N. Xomskiyning dastlabki tadqiqotlarida hali hech qanday psixologiya yo'q edi. Uning transformatsion modeli tabiiy til ifodalarni avtomatik sxemalarga solish imkoniyatiga yaratgandi. Keyinroq N. Xomskiy asta-sekin insonning nutqiy faoliyati muammolari bilan qiziqqa boshladi.

N. Xomskiy F.de Sossyurning til-nutq dixatomiyasiga muqobil bo'lgan *lisoniy qobiliyat* (*linguistic competence*) va *lisoniy faollik* (*linguistic performance*) tushunchalarini rivojlantirdi. U lisoniy qobiliyatni tilshunoslik sohasiga, lisoniy faollikni psixologiya sohasiga aloqador qildi va lisoniy qobiliyatni mazkur tilda so'zlashish qobiliyatini tashkil qiluvchi,

¹ Баскаков Н.А., Соликов А.С., Абдузизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Унгиуви, 1979. – Б. 126.

lisoniy faollikni esa til egasi tomonidan yaratiladigan ifodalar sifatida izohлади.

Ma'lumki, kishi tovushlar birikuvi, so'zlar bog'lanishi, umuman, tildagi so'zlar tizimining qo'llanishini onasidan, tevarak-atrofidagi yaqinlaridan eshitib o'z ona tilini o'zlashtiradi (ayni holat tilshunos yoki tilni o'rganuvchi har qanday kishida ham kuzatiladi). Bunday tizimdan foydalanish natijasida inson ona tilidagi cheksiz so'z turkumlari, jumlar va matnlarni hosil qilish qobiliyatini egallab boradi. Shunga ko'ra, lisoniy qobiliyatni so'zlovchi va tinglovchi til bilimining potentsiali, deb izohlash mumkin.

N. Xomskiy lisoniy faollikni "aniq sharoitlarda tilning kundalik qo'llanishi", - deb tushuntiradi. Lisoniy faollik nutqiy faoliyatda lisoniy qobiliyatni amalga oshirishda yuz beradigan jarayondir. Ya'ni lisoniy faollik ona tilini o'zlashtirgan kishi egallagan til bilimlarini amalda qo'llay olishidir.

N.Xomskiy "lisoniy qobiliyat birlamchi bo'lib, u lisoniy faollikni belgilaydi", - deb hisobladi. Transformatsion grammatika tarafdorlari ham asosiy urg'uni lisoniy qobiliyatga berishdi.

Umuman, N. Xomskiyning g'oyalari psixolingvistikani uch jihatdan shakllantirdi:

- tilning bixevioristik talqiniga va tilshunoslik nazariyalariga tanqidiy yondashishlar kognitiv fanlarning rivojlanishida muhim rol o'ynadi;
- N.Xomskiy tomonidan tilni o'zlashtirish masalasi mantiqiy muammo sifatida shakllantirildi;
- eksperimental psixolingvistikaning asosida transformatsion model yotardi.

4.2. Jorj Millerning kommunikatsiya modeli

Psixolingvistikada transformatsion yo'nalishning asoschisi nutqiy faoliyat sohasida qator tadqiqotlar olib borgan psixolog Jorj Miller (George Miller) hisoblanadi. J.Millerning ta'limoti N.Xomskiyning transformatsion grammatikasiga asoslangan edi.

J.Miller kommunikatsiyaga quyidagicha yondashadi:

1. Inson o'z fikrini nutqqa chiqarishdan oldin aytadigan gaplarining dasturini tuzadi. Bunday dastur "reja", deb nomlanadi. Aytildigan gaplarning rejasi bo'lganda, nima deyinsh haqida aniq tasavvurga ega bo'linadi. Boshqacha aytganda, so'zlovchi aytmoqchi bo'lganlari haqida qandaydir obrazga ega bo'ladi va rejani amalga oshirish jarayonida u bunga yaqinlashishga harakat qiladi.

¹ Ko'rsatilgan bet.

Nutqning kelib chiqishi passiv reaktivlik uchun xos bo'lgan assotsiativ aloqalar tizimi bilan emas, balki rejalashtirilgan xatti-harakatning xususiyati bilan aniqlanadi. J.Miller transformatsion hosilalarni tahlil qilish orqali xatti-harakatni rejalashtirish jihatini ajratib ko'rsatadi va insonning shunchaki reaktivligiga emas, aksincha, aktivligiga urg'u beradi.

2. Ch.Osgud uchun asosiy hisoblangan xabarni ochib berishning statistik mezonlari J.Miller uchun muhim ahamiyat kasb etmaydi. U uchun ifodani transformatsion qayta hosil qilishning qat'iy algoritmik qoidalari muhimdir. Ushbu qoidalarni to'g'ri bajarish natijasida avtomatik ravishda grammatik to'g'ri transformatsiya olinadi.

3. J.Millerning psixolingvistikasida Ch. Osgud tomonidan oxiriga yetkazilmagan nutqni qabul qilish va nutqni ishlab chiqish jarayonlarining birligi haqidagi tasavvurga qadam tashlanadi.

4. Ch.Osgudning atomizm konsepsiyasi bartaraf qilinadi.

5. Assotsianistik psixolingvistika so'z strukturasi bilan shug'ullangan bo'lsa, transformatsion psixolingvistika so'zdan butun ifodalarga, jumlagacha, yoxud transformatsion o'zgarishlarga ko'tariladi.

Ch.Osgud ta'limotida hamma narsa o'rganish g'oyasi asosida, J.Miller ta'limotida esa tug'ma mexanizmlar asosida har qanday strukturadagi tilni egallash mumkin. Hayvonlar orasida katta bo'lgan bolalarning nutqi bo'lmaydi. Agar bola 3-4 yoshgacha til asoslarini o'zlashtirmasa, u til o'rganish imkoniyatini biologik jihatdan yo'qotadi.

Transformatsion psixolingvistika uchun ham xuddi assotsianistik psixolingvistika singari nutq mexanizmlarini talqin qilishda individualizm xosdir. J.Millerning psixolingvistikasida so'zlovchi kishi Robinzon bo'lib qoladi. Til faoliyatida tug'ma qoidalar g'oyasi muhim o'rin tutadi (shuning uchun ham transformatsion yo'nalishning tadqiqotchilari bolalar nutqiga katta e'tibor berishadi).

Nazorat uchun savollar:

1. Psixolingvistikaning transformatsion yo'nalishi nechanchi yillarda shakllandi?
2. Transformatsion yo'nalish namoyandalari Ch.Osgud psixolingvistikasini qanday baholashdi?
3. Transformatsion grammatika nazariyasi kim tomonidan taklif qilindi?
4. Sintaksisni N.Xomskiy qanday ta'limot sifatida belgiladi?
5. N.Xomskiyning "Sintaktik strukturalar" asari nechanchi yilda nashr qilingan va mazkur tadqiqotda qanday fikr ilgari surildi?
6. Yadro gaplar deganda qanday gaplar tushuniladi?
7. Transformatsiya nima?

8. N.Xomskiy transformatsion tahlil doirasida til tizimidagi jumlatlarni qanday strukturalarga ajratdi?
9. N.Xomskiy F.de Sossyurning til-nutq dixatomiyasiga muqobil bo'lgan qaysi tushunchalarni rivojlantirdi?
10. N.Xomskiyning g'oyalari psixolingvistikaning qaysi jihatlarni shakllantirdi?
11. J.Millerning ta'limoti qaysi nazariyaga asoslangan edi?
12. J. Miller kommunikatsiyaga qanday yondashdi?

Adabiyotlar

1. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1979.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999.
3. Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. –Л., Изд. ЛГУ, 1989.
4. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. –М., 1962. Вып. 2.
5. Chomsky N. Syntactic Structures. –Den Haag, 1957.
6. Chomsky N. On the notion "rule of grammar"// Proceedings of Symposia in applied mathematics V.12. –Providence, 1961.
7. Chomsky N. Aspects of Theory of Syntax. –Cambridge: Mass., 1965.

5-MA'RUZA NUTQ ONTOGENEZI

Reja:

1. Tabiatdagi hayvonlar tili
2. Tilni o'zlashtirish (nutq ontogenezi) haqidagi qarashlar
3. Bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari

Tayanch so'z va iboralar: belgi, ramz, muloqot, tovushga taqbid so'zlar, lisoniy qobiliyat, ontogenez, tilni o'zlashtirish, intellekt, sensomotor intellekt, konseptual mantiq, verballashuv, egosentrik nutq.

5.1. Tabiatdagi hayvonlar tili

Inson nutqining juda kam qismini tashkil qiladigan pishillash, chirqillash, pishqirish, o'kirish, g'og'ing'illash va h.k. kabi kommunikatsiya vositalari hayvonlarda ham uchraydi. Hayvonlarning aksariyati o'zaro muloqotda bo'lishi mumkin, ammo ularning hech biri insonlar singari gaplasha olmaydi, ya'ni biron bir hayvon so'zdan foydalanmaydi. Qushlar sayraydi, boshqa qushlar uchun tushunarli bo'lgan tovushlarni chiqaradi. Hayvonlar halokat, tahdid, hujum, shodlik, g'azab, qo'rquv singari biologik holatlar haqidagi informatsiyani tovushlar, harakatlar, hidlar kabi turli modal signallar vositasida bir-birlariga uzatishadi. Shuningdek, hayvonlar va hasharotlar biron joyda yemishning mavjudligi haqida xabar berish yoki o'zlarining ahvoli va maqsadi haqida signal berish imkoniyatiga ham ega. Masalan, arilarda ancha rivojlangan kommunikatsiya tizimini kuzatish mumkin. Chunonchi, yo'l boshlovchi ari qator ma'noli harakatlar vositasida gul shirasining ari uyasiga uzoqligi, miqdori va yo'nalishi haqida boshqa arilarga xabar beradi. Delfinlar ham 32 ta belgidan tashkil topgan kommunikatsiya tizimiga ega. Ular juda yuqori to'liqlikni tovushlar vositasida dengiz ostida o'zaro muloqotga kirisha oladilar.

Ammo inson nutqi juda murakkab jarayon va birorta hayvon uni takrorlashga qodir emas. Buning asosiy sabablaridan biri insonda butun boshli organlar turkumining mavjudligidir. Inson mazkur organlar yordamida so'zlarini tarkib topitiradigan tovushlarni talaffuz qiladi. Insonning tovush tilchasi alohida usulda titraydi, bo'g'iz, og'iz va burun bo'shliqlari muayyan usulda sozlanadi, lablar, tishlar, pastki jag', til va tanglay o'ziga xos usulda harakat qiladi. Nutq organlarining barchasi unli va undosh tovushlarni talaffuz qilishga moslashgan, ularni hayvonlar takrorlashga qodir emas. Hayvonlar so'z va gap tuzish uchun tovushlarning butun bir turkumini talaffuz qilolmaydi.

Hayvonlarning gapira olmasliklarining yana bir muhim sababi bor. Ma'lumki, so'zlar predmetlar, xatti-harakatlar, tajribalar va g'oyalarning ramzidir. Masalan, "qush" so'zi uchadigan jonli obyektning ifodalash uchun qo'llaniladigan ramzdir. Boshqa bir guruh so'zlar esa uning rangi, shakli, uchishi va sayrashini ifodalaydi. Yana bir boshqa guruhdagi so'zlardan qush va uning xatti-harakatlari haqidagi fikrni ifodalash maqsadida foydalanish mumkin. Biron bir kishi bilan muloqotda bo'lish maqsadida so'zlarni qo'llash ma'lum yo'sinda uyushtirilgan ramzlardan foydalanishni anglatadi. Buning uchun ma'lum darajada aql-idrok bo'lishi talab etiladi. Aql-idrok esa hayvonlarda mavjud bo'lmaydi. Shuning uchun ular insonlardek gapira olmaydi.

Hayvonlar tilining inson tilidan farqlanuvchi eng muhim xususiyati unda semantik funksiyaning mavjud emasligidir. Hayvonlar tilining unsurlari tashqi predmetlarni o'zicha aks ettirmaydi, ularning mavhum xususiyatlari va munosabatlari hamisha aniq vaziyatlar va aniq xususiyatlar bilan bog'liq bo'ladi hamda aniq maqsadlarga xizmat qiladi. Shu bilan birga, hayvonlar tilida insonlar nutqida muhim ahamiyat kasb etgan bo'lishsizlik funksiyasi ham mavjud bo'lmaydi. Hayvonlar bo'lib o'tgan voqeaning aniq vaqtini ko'rsatib bera olmaydi, istak maylidagi konstruksiyalar va h.k.ni tuza olmaydi. Hayvonlar va hasharotlarda har bir signal ortida muayyan ma'no mustahkamlangan bo'ladi. Hayvonlardagi aksariyat signallar, mantiqiy to'plangan informatsiya sifatida emas, balki mexanizm sifatida harakat qiladi.

Hayvonlar chiqarayotgan tovush faqatgina tug'ma impulslar bilan chegaralanib qoladi. Hayvonlarning bolasi tovush chiqarishga o'rganmaydilar. Binobarin, barcha mushuklar qayerda bo'lishlaridan qat'iy nazar, bir xil miyovlaydilar yoki hamma kuchuklar bir xil vovullaydilar. Hayvonlar tili genetik jihatdan mustahkamlangan bo'lib, u chegaralangan muayyan signallar majmuasidan tashkil topgan yopiq tizim hisoblanadi. Inson tili esa aksincha, genetik jihatdan mustahkamlanmagan ochiq tizim bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi.

Hayvonlarga inson tilini o'rgatish uzoq davrlardan beri ko'pchilikni qiziqtirib kelgan. Qator olimlarning tadqiqotlari insonlarga xos bo'lgan intellekt yoki lisoniy qobiliyatning hayvonlarda yetishmasligi masalasini yoritishga bag'ishlangan. Inson tilini o'rganishga eng munosib "nomzod" sifatida shimpanze ko'rsatilgan. Chunonchi, shimpanze genetik kodining 98,4% insonnik bilan mos kelgan. 1940-yillarda amerikalik zoologlar Ketl va Keyt Xayeslar o'zlarining o'g'li bilan birga tarbiyalash maqsadida oilalariga urg'ochi shimpanzeni olishgan. Uch yildan so'ng maymun Viki

(Vicki — the speaking chimp) inglizcha to'rt so'zning talaffuz qilishga o'rgangan¹.

	Hayvon o'rgangan so'zlar	Transkripsiyasi	Tarjimasi
1	<i>mama</i>	<i>mama</i>	<i>oyi</i>
2	<i>papa</i>	<i>papa</i>	<i>dada</i>
3	<i>up</i>	<i>ap</i>	<i>yuqori</i>
4	<i>cup</i>	<i>kap</i>	<i>chashka</i>

Amerikalik tadqiqotchi Gerbert Terras shimpanzega shaklan o'zgartirilgan kar-soqovlar tilini o'rgatishga harakat qilgan. Maymun ikki, uch, hatto to'rt so'zli gaplarni tuza olgan (15-19). Biroq Nim yoyiq gaplarni tuzayotganda, asosan, o'qituvchining imo-ishoralarini takrorlagan. Shundan so'ng tadqiqotchi shimpanze tilining eng sodda jihatlari va alohida so'zlarining o'zlashtirishi mumkin, degan xulosaga kelgan. Mazkur xulosa Xomskiyning "hayvonlar tili o'zlashtira olmaydi", degan fikrini yana bir karra isbotlab berdi (hatto maymunga Noam Xomskiy (Noam Chomsky)ga taqlidan Nim Chimpsky, deb ism qo'yilgan edi)².

	Hayvon o'rgangan iboralar	So'zma-so'z tarjimasi
(15)	<i>more drink</i>	<i>yana ichimlik</i>
(16)	<i>tickle Nim</i>	<i>Nimni o'ynat</i>
(17)	<i>banana Nim eat</i>	<i>banan Nim yemoq</i>
(18)	<i>eat drink eat drink</i>	<i>yemoq ichmoq yemoq ichmoq</i>
(19)	<i>banana me eat banana</i>	<i>banan menga banan yemoq</i>

★ N. Xomskiyning qayd qilishicha, hayvonlarda lisoniy qobiliyat mavjud bo'lmagani uchun ular gapira olmaydilar. Fransuz psixologi Jan Pjaje va boshqa qator olimlarning fikrlariga ko'ra, hayvonlarda inson tilidek murakkab hodisani o'rganish uchun kerak bo'lgan umumiy intellekt mavjud bo'lmaydi.

¹ Белькин В. П. Лексикология. — М., 2004. — С. 36.
² Ko'rsatilgan asar, 38-bet.

5. 2. Tilni o'zlashtirish (nutq ontogenezi) haqidagi qarashlar

Ontogenez – organizmdagi biron narsaning (organ, funktsiya, tuzilish) tug'ilishidan to'lguniga qadar bo'lgan izchil rivojlanishi.

Psixolingvistikada *ontogenez* termini inson lisoniy qobiliyatlarining shakllanishini anglatadi. Nutq ontogenezi nutqiy faoliyat nazariyasining tarkibiy qismi bo'lib, u individda nutq mahsulining shakllanishi, nutqiy qobiliyat ko'nikmasining paydo bo'lishini o'rganadi. Nutq ontogenezi bola nutqining tug'ilishdan to' 7 (9,11) yoshgacha bo'lgan davrida har tomonlama izchil rivojlanishida namoyon bo'ladi. Hozirgi kunda tilni o'zlashtirish (nutq ontogenezi) nazariyasi keng qamrovli soha hisoblanib, o'ziga xos mustaqil maqomga ega.

Kishilar tilni ular ma'lum til bilimlari bilan ta'minlanib tug'ilganliklari uchun o'zlashtirishadimi? Yoki ular turli muammolarni hal qila oladigan o'ta aqlli mahluq bo'lganliklari uchun tilni o'rgana olishga qodirmilar? kabi savollarni javoblantirish uchun olimlar tomonidan turlicha qarashlar ilgari surilgan.

1. *Xatti-harakatga asoslangan qarash*. Ushbu qarashga ko'ra, bolalar tilni boshqa narsalarni o'rgangandek o'rganishadi. Atrofdagi bir qancha tovushlarni guruhtantirish, shakllantirish va shunga o'xshash holatlarda mazkur tovush va ta'sirlarni yuzaga chiqarish amalga oshiriladi. Bola onasi va atrofidagi yaqin kishilarning ko'rsatgan ta'sirlarini vaqti vaqti bilan tilga chiqaradi. Shuningdek, go'daklarning ko'p eshitgan tovushlarga taqlid qilishlari ham nutqning shakllanishida muhim o'rin egallaydi.

2. *Ijtimoiy ta'sirlarga asoslangan qarash*. Bu qarash ham yuqoridagi qarashning davomi bo'lib, unda til o'zlashtirish to'g'ridan-to'g'ri taqlid qilish va qo'plari olish asosida talqin qilinib, ijtimoiy va madaniy muhitga urg'u beriladi. Chaqaloq tug'ilishi bilan ma'lum bir madaniy muhitga tushadi. Shunday ekan ijtimoiy (madaniy) me'yorlar, eng avvalo, mana shu madaniy belgilar orqali go'dakka o'zlashadi. U rivojlanish jarayonidagina jamoa (sotsium)ning a'zosiga aylanadi. Mazkur jarayon esa kamida ikki munosabatlar tizimi – go'dakning odamlar bilan muloqotga kirishishi hamda uni o'rab turgan moddiy narsa-buyumlarni o'rgana borishi orqali shakllanadi. Bu munosabatlar tizimini egallash bir vaqtning o'zida bir-biridan ajralmagan holda amalga oshadi.

3. *Ona tiliga asoslangan qarash*. Mazkur qarash til o'zlashtirishini genetik jihatiga e'tibor qaratadi. Barcha insonlar oldindan tilni o'zlashtirish vositalariga ega bo'ladi. Odam paydo bo'lgan vaqtdan boshlab til ham paydo bo'lgan. U avloddan-avlodga o'tib, takomillashib bordi. Natijada insonning gapirish qobiliyati uning ruhiga shunchalik chuqur joylashdiki, u nasldan-naslga o'tish xususiyatiga ega bo'ladi. Har bir yangi tug'ilgan

go'dak tilni yangidan o'rganmasdan, balki organizm balog'atga yetishi bilan uning lisoniy qobiliyati ham organizm bilan birga rivojlanadi. Demak, inson zoti gapirishni uni o'rab turgan jamiyat a'zolari tomonidan o'rganmay, ular yordamida bosh miyasiga joylashgan mavjud tizimni tiklaydi, aks holda bu qarashga ko'ra, bolalar tildek murakkab bir hodisani bunchalik tez va mukammal o'rganib olishlari mumkin bo'lmasdi.

4. *Biologik asoslarga tayangan qarash*. Noam Xomskiy va Erik Lennerberg kabi tilshunoslar tilni o'zlashtirishdagi atrof-muhitdagi sharoitlar ahamiyatini e'tirof etganlari holda uni biologik asoslarga bog'lashgan. Olimlarning fikricha, barcha bolalarda tilni o'rganish jarayonini boshqaradigan tug'ma qobiliyat mavjud. N.Xomskiyning qarashicha, insonda tilni o'rganish uchun "tug'ma" (innate, inborn) maxsus mexanizm mavjud bo'lib, u bolani atrofida gaplashilgan tilni singdirishiga, tushunib o'rganishiga, vanihoyat, uning muayyan qoidalarga mos ravishda gapirishini ta'minlaydi. N.Xomskiyning taxminicha, bolada tug'ma til strukturalari mavjud. Shunga ko'ra, olim "tug'ma bilimlar" nazariyasini ilgari suradi. N.Xomskiy til tizimidagi har bir ifodani botiniy va zohiriy strukturaga ajratadi. Botiniy strukturani tushunchalarning ma'no tomoni, zohiriy strukturani esa muomaladagi so'zlar bilan aloqador qiladi. Bolalar tilni o'rganishda dastlab tovushlarning ma'nolarini tushunib oladilar, keyin esa ularni botiniy strukturaga aylantiradilar.

L.S.Vigotskiyning fikricha, til tafakkur bilan birga parallel holda rivojlanadi. U til o'rganishning kishining ongli fikrlash qobiliyatiga ta'sir ko'rsatishini qayd qiladi. L.S.Vigotskiyga ko'ra, so'z predmetning strukturasi yo'nalib, funksional ma'no kasb etadi. Shu bilan birga, olim bola mavjud bo'lgan til muhitining fikrlash tizimiga ta'sir qilishini ham alohida ta'kidlaydi. Insonning psixik rivojlanishi uning umuminsoniy madaniy tajribani o'zlashtirishi (bu asosan moddiy dunyoni, aniqrog'i, narsa-buyumlarni o'rgana borishi) bilan bog'liq holda ro'y beradi¹.

Biologik va ijtimoiy o'zaro munosabat haqidagi masalani fransuz psixologi Jan Pijaje asosli ravishda javoblantiradi. Jan Pijaje asosiy e'tiborini bola tafakkurining xususiyatlari, borliqdagi hodisalarni go'dak ongida qay tarzda namoyon bo'lishi va h.k.ga qaratadi. J.Pijaje bolada tafakkur va tilning rivojlanishi uzluksiz ravishda emas, balki bosqichma-bosqich amalga oshirishni qayd qiladi. J.Pijaje bolaning rivojlanishida ikki bosqichni qayd qiladi va intellektni birinchi planga chiqaradi. Tilning rivojlanishi umumiy intellekt o'zgarishlarini boshqaradi va intellektual rivojlanish tildan ta'sirlanadi. Birinchi *sensomotor mantiq* bosqichida

¹ Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребенка. –М., 1956. –С. 63.

bolada harakatlar mantig'ini tushunishga yordam beradigan *sensomotor intellekt* rivojlanadi. Ikkinchi bosqichda harakatlar mantig'idan *konseptual mantiqqa* o'tiladi. U bola hayotining ikkinchi yilida yuz beradi. Mazkur bosqichda bola tilni semiotik vosita sifatida o'zlashtiradi. U kattalarning imo-ishoralarini takrorlaydi va unda ramzlar funktsiya rivojlanadi. Bolaning dastlabki so'zlari haqiqiy ramzlar emas. Chunki bu ramzlar ko'rilgan narsalar va hodisalar bilan bog'liq bo'ladi. Bolalar atroflarida mavjud bo'lmagan narsalar haqida gapirishga boshlaganda haqiqiy, asosiy ramzlarni qo'llay boshlaydilar¹.

J.Piajening fikricha, bola ongi dastavval toza, sof bo'ladi. U jamiyatga kirib borishi bilan bolaning ongida ham ijtimoiylashuv yuz bera boradi. Bolaning intellekti uni o'rab turgan muhit bilan munosabatiga ko'ra shakllanib boradi. Munosabat qaysi til orqali amalga oshirilsa, bola tafakkuri shu tilda o'sadi, biroq til o'z holicha bu o'sishni belgilab berolmaydi².

L.S.Vigotskiy va J.Piaje fikrlarini birlashtirib qaraydigan bo'lsak, til rivojlanishini tashqi olamdagi narsalarning mental ramzlashishi bilan amalga oshishi ma'lum bo'ladi. Til bir tomondan fikrlash uchun xom ashyo tayyorlarkan, ikkinchi tomondan fikrlay olish qobiliyatiga parallel ravishda faoliyat ko'rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, til bolaning mavhum fikrlash qobiliyatiga tashqi olamdagi ramzlashtirilgan ma'nolarni biriktirishga yordam beradi. Ya'ni til va tafakkur bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ular o'zaro aloqadadir. Shuning uchun bola tilni yetarli darajada tushunadi va uning tushunchaviy fikrlash qobiliyati ortgan sari tili ham rivojlanadi.

5.3. Bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari

Inson tilni to'liq o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'lib tug'iladi. Biroq oldinda ushbu imkoniyatni amalga oshirish lozim bo'ladi. Buni qanday kechishini tushunish uchun psixolingvistik bala nutqining rivojlanishini o'rganadi.

Bolalar nutqining rivojlanishi uchun bosqichda kechadi:

1. *Verballashuvigacha bo'lgan davr*. Bu bosqichda bola gapirmaydi. Biroq bolada o'zining atrofidagi yaqinlari bilan so'zlashish jarayoniga qadar bo'lgan ko'nikmalar hosil bo'ladi, kelgusidagi nutqiy faoliyati uchun zaruri sharoitlar yuzaga kela boshlaydi.

Go'dak tilni o'zlashtirishni tovush shakllarini o'zlashtirishdan boshlaydi. Go'dakning o'zi ham g'uvur-g'uvur qilib turli tovushlar

chiqaradi (*a-aa, uu-u, g'u, ag'i, ba-ba, da-da*). Bu o'ziga xos bir o'yin bo'lib, bola undan zavqlanadi. Go'dak bir necha daqiqada davomida bir xil tovushni takrorlashi mumkin va o'zining bu harakati bilan nutq tovushlari artikulyatsiyasini sozlagan bo'ladi. Odatda, go'dakning dastlabki guvranishida onasi u bilan gaplasha boshlaydi. Bala bu tovushlarni ilg'ab oladi va ularni takrorlashga harakat qiladi.

Bola boshqa tovushlar orasidan nutqiy tovushlarni ajrata boshlaydi, ovozga qarab gapirayotgan shaxsni ajratadi, yaqinlarining ovozin, nutqini taniydi. Nutq ovozining xosligini baholay oladi (jahl bilan gapirilsa yig'laydi, kulgili ohangga kulib javob qaytaradi, erkalatish yoki buyruq ohangidagi so'zlarni tushuna boshlaydi). Verballashuvigacha bo'lgan bosqich bolaning kattalar tomonidan aytilgan oddiy, sodda gaplarini tushunishi hamda passiv nutqqa kirishishi bilan yakunlanadi.

2. *Bolaning aktiv nutqqa o'tishi*. Bu davr, odatda, bola umrining 2-yilida kechadi. Bolaning fonematik eshitish qobiliyati rivojlanadi. U ilk so'zlarini, masalan, *oyi, aya, opa, ada, dada* kabilar aytadi. So'zlardagi ayrim tovushlarning tushirilishi va noto'g'ri talaffuz qilish (*kel o'miga te, ovqat o'miga okat*) hollari kuzatiladi. Ba'zan kattalar tomonidan aytilgan so'zni bola qisqaroq yoki ayrim qismlarini ikki marta qaytarib, bo'g'inlarga ajratib talaffuz qiladi (masalan, *qo'g'irchoq o'miga choq, kompot o'miga pot* va h.k.). Bola nutqining dastlabki davrlarida takrorlanuvchi bo'g'inlardan iborat so'zlarni talaffuz qilish qiyinchilik tug'dirmaydi. Shuning uchun ham kattalar aytgan ayrim bir bo'g'inli so'zlarni bola ikkilaniradi (masalan, *osh so'zi o'miga ashsha, non so'zi o'miga nanna*). Ikki so'zni bir-biriga bog'lab ifoda hosil qilishga urinish 1,5 yoshda yuz beradi. Asta-sekin buyruq mayli o'zlashtiriladi.

Bola nutqi rivojlanishining birinchi va ikkinchi bosqichlarida uning nutqining rivojlanishi uchun kattalar bilan bo'ladigan muloqot muhim omil hisoblanadi. Bala va katta odam o'rtasida emotsional kontakt vujudga keladi. Ular o'rtasida muloqot paydo bo'ladi va bu muloqot nutqiy elementlar bilan boyitiladi.

3. *Nutqning muloqot uchun asosiy vositaga aylanishi*. Bu bosqichda so'zlovchining maqsadi, voqealarning borish jarayoni va mazmuni aniqlashadi. Bolaning lug'at boyligi kengayib, grammatik konstruksiyalar murakkablashadi, uning talaffuzi tiniqlashadi.

Ikki yoshdan so'ng bala so'zlar morfemikasi va so'z yasash qonuniyatlariga muvofiq so'z boyligini kengaytiradi. Ikki yarim yoshli bala nutqida ikki so'zdan iborat sodda so'z birikmalari (bular ko'proq fe'liy birikmalar bo'ladi) ifodalana boshlaydi. Bala birlik va ko'plikni farqlash hamda qo'llash, ba'zi kelishik qo'shimchalarini ifodalashni o'rganadi. Uch

¹ Пиаже Ж. Схемы действия и усвоение языка // Семнотика. - М., 1983. - С. 133-136.

² Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. - М.-Л., 1932.

yoshdan so'ng bola sodda gaplarni, keyin esa murakkab gaplarni nutqida qo'llay boshlaydi. Nutqiy rivojlanishi me'yorda kechgan bola uch yoshni to'ldirish arafasida taxminan 1000 ta so'zni bilsa, 6-7 yoshlarda uning so'z boyligi 3000-4000 ta so'zdan tashkil topadi.

Nutqning grammatik qurilishi bolalarda uch yoshning boshlarida shakllana boshlaydi. Bola maktab yoshiga yetar chog'ida deyarli barcha so'z yasash, so'z o'zgartirish ko'nikmalarini hosil qiladi. O'zaro bog'langan, grammatik shakllangan kontekstli nutq paydo bo'ladi. Maktab davrida bola ta'lim jarayoni orqali nutqqa ongli ravishda egalik qila boshlaydi. Yozma nutq va o'qish ko'nikmalari shakllanadi. Bu esa nutqning leksik, grammatik, stilistik tomonlarini boyishiga, og'zaki va yozma nutqning takomillashuviga olib keladi.

Bolalar nutqidagi o'ziga xos hodisalardan biri *egosentrik nutqdir*. O'z genezisiga ko'ra *egosentrik nutq* maktab yoshigacha bo'lgan bolaning o'yin yoki boshqa mashg'ulotlar jarayonida o'zi bilan gaplashishidan shakllanadi. Bolaning bu nutqi suhbatdoshining bor-yo'qligidan qat'iy nazar, amalga oshadi. Jan Piaje mazkur hodisaga xos ikki holatni ajratib ko'rsatadi:

1) suhbatdoshsiz nutq (kommunikatsiyaga qaratilmagan nutq)
2) suhbatdosh fikri inobatga olinmaydigan, bolaning o'z nuqtayi nazariga asoslangan nutq.

J.Piajega ko'ra, 3-4 yoshdagi bola nutqning 40%oni egosentrik nutq tashkil qiladi. Bola maktab yoshiga yetganda, bu nutq asta-sekin yo'qoladi.

Umuman, bola nutqning shakllanishi 3-11 yoshgacha bo'lgan davrlarni qamrab oladi. Bolaning nutqi aynan ana shu davrlarda shakllanib, individual nutqning asosiy ko'rsatkichlarini hosil qila boshlaydi.

Shunday qilib, shaxsning psixik rivojlanishi ijtimoiy rivojlanishdir. Shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni mazkur jamiyat madaniyatining o'zlashtirilishidir. Tilni o'zlashtirish shaxsning rivojlanishi va ijtimoiylashuvi jarayonidagi hal qiluvchi omildir. Til bolaning ongiga jamoaning ijtimoiy tajribasi doirasida kirib boradi va bu ijtimoiylashuv natijalarini to'plash vositasi sanaladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Hayvonlar halokat, tahdid, hujum va h.k. biologik holatlar haqidagi xabarni nima vositasida bir-birlariga uzatishadi?
2. Hayvonlar insonlardek gapira olmasliklarining sababi nimada?
3. Qaysi hayvonning genetik kodi insonniki bilan ko'proq mos keladi?
4. Nutq ontogenezi nima?
5. Xatti-harakatga asoslangan qarashning mohiyati nimadan iborat?

6. Ijtimoiy ta'sirlarga asoslangan qarashning mohiyati nimadan iborat?
7. Biologik asoslarga tayangan qarashning mohiyatini tushuntiring.
8. N.Xomskiy qaysi nazariyani ilgari surgan?
9. J. Piaje o'zining qarashlarida asosiy e'tiborni nimalarga qaratgan?
10. Bola nutqning verballashuvigacha bo'lgan davrida qanday holatlar kuzatiladi?

11. Bolaning aktiv nutqqa o'tish davridagi o'ziga xos xususiyatlarni aytib bering.

12. Nutqning muloqot uchun asosiy vositaga aylanish davri qanday jarayonlarni o'z ichiga oladi?

13. Bola maktab yoshiga yetar chog'ida qanday ko'nikmalarni hosil qiladi?

14. Egosentrik nutq qanday hodisa?

Adabiyotlar

1. Белянин В. П. Психолінгвістика. –М., 2004.
2. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребенка. – М., 1956.
3. Пиже Ж. Схемы действия и усвоение языка // Семиотика. –М., 1983.
4. Пиже Ж. Речь и мышление ребёнка. –М.-Л., 1932.
5. Aksan Doğan. Her Yönuyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim. 1. –Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

6-MA'RUZA NUTQIY FAOLIYAT VA UNING TURLARI

Reja:

1. "Nutqiy faoliyat" tushunchasi
2. Nutqiy faoliyatning tuzilishi
3. Nutqiy faoliyatning psixologik mexanizmi
4. Nutqiy faoliyat turlari
5. Nutqiy faoliyatning predmetlik (psixologik) mohiyati
6. Nutqiy faoliyatda til va nutqning funksiyalari

Tayanch soʻz va iboralar: faoliyat, nutqiy faoliyat, ongli faoliyat, nutqiy ifoda, til va nutq, muloqot shakli, til belgilari, stimulyosita, xabar, soʻzlovchi va tinglovchi, bosqichli tuzilish, qoʻzgʻatuvchi-motivatsion, yoʻnaltiruvchi-tadqiqot, ijro, ehtiyoj, motiv, nutq niyati, faoliyatni dasturlash, nutqni rejalashtirish, mexanizm, miya mexanizmi, nutq mexanizmlari, nutqni anglash, nutqni xotirada tutish, nutqni oldindan aytish, soʻzlash, eshitish, yozish, oʻqish, verbal muloqot, tugʻma tayyorgarlik, kommunikativlik, nutqiy kommunikatsiya, ichki nutq.

6. 1. "Nutqiy faoliyat" tushunchasi

F. de Sossyur tomonidan til va nutqning farqlanishi psixolingvistik tadqiqotlarda "nutqiy faoliyat" tushunchasining yanada aniqroq boʻlishiga oʻz taʼsirini koʻrsatdi. A.A.Leontev fikriga koʻra, F. de Sossyur nutqiy faoliyatni til va lisoniy qobiliyatning birligi sifatida tushuntirgan. L.V.Shcherba esa nutqiy faoliyatni soʻzlash va tushunish jarayonlarining umumlashmasi, deb belgilagan¹. Ye.S.Kubryakovaning taʼkidlashicha, aynan L.V.Shcherba til hodisalariga oid boʻlgan nutq, uning real asosi hamda nutqiy jarayon mahsulini ajratib koʻrsatgan. Shuningdek, olim *nutqiy faoliyat* termini ostida nutq yaratilishi va uning qabul qilinishiga oid barcha hodisalarni tushunish kerakligini alohida qayd etgan².

A.A.Leontev nutqiy faoliyatni "nutqiy jumalarning nutqiy boʻlmagan subyektiv kodlar orqali dasturlashtirilishi" sifatida baholaydi³ va uni predmetlik, aniq bir maqsadga qaratilganlik, motivlashganlik, pogʻonalilik hamda bosqichlilik singari alohida xususiyatlarga ega boʻlgan, boshqa inson faoliyatlari chogʻida muloqot vositasi sifatida tildan foydalanish jarayoni, deb izohlaydi. "Nutqiy faoliyat oʻzining barcha

mezonlariga koʻra, masalan, tashkil boʻlishiga koʻra eng murakkab faoliyat turlaridan biri hisoblanadi. Nutqiy faoliyat mustaqil, tugallangan faoliyat akti sifatida kamdan-kam holatlarda namoyon boʻladi. U odatda, faoliyatning tarkibiy qismi sifatida ishtirok etadi. Jumladan, odatdagi nutqiy ifoda boshqa odamning xatti-harakatini boshqaruvchi ifoda hisoblanadi. Biroq shuni alohida taʼkidlash joizki, bunday boshqaruv muvaffaqiyatli tamomlangan faoliyat tugallangan sanaladi. Masalan, stolda yoningizda oʻtirgan kishidan bir boʻlak non uzatib yuborishini iltimos qildingiz. Agar bu holatga butunligicha qaraladigan boʻlsa, faoliyat akti hali tugallanmagan. Yoningizda oʻtirgan kishi nonni sizga uzatib yuborgandagina maqsadga erishilgan boʻladi¹.

I.A.Zimnaya koʻra, nutqiy faoliyat faol, aniq bir maqsadga qaratilgan, til vositasida amalga oshiriladigan va holatlardan kelib chiqqan holda insonlar oʻrtasida oʻzaro taʼsir qilish, muloqot qilish jarayonidir. Nutqiy faoliyat boshqa kengroq masalan, ijtimoiy-ishlab chiqarish (mehnat), bilish faoliyatiga ham kirishi mumkin. Biroq u mustaqil faoliyat boʻlishi mumkin. Nutqiy faoliyatning har qaysi turi oʻzining "kasbiy timsoli"ga ega boʻladi, masalan, gapirish - maʼruzachining, yozish - yozuvchining kasbiy faoliyatini koʻrsatadi².

Umumiy psixologiyada nutq insonlar moddiy faoliyatining shakllanishi jarayonida tarixan vujudga kelgan til vositasidagi muloqot shakli, deb belgilanadi. Nutqiy faoliyat deganda til belgilari "stimulyosita" sifatida ishtirok etadigan faoliyatni tushunish mumkin. Bu faoliyatda nutqiy ifodalar shakllanadi va ulardan oldimizga qoʻyilgan maqsadga erishish uchun foydalanamiz. Nutq toʻliq muloqot yoki xususiy faoliyatni toʻliq boshqarish va nazorat qilish uchun xabarni yaratish va uni qabul qilish jarayonlarini oʻz ichiga oladi.

Zamonaviy psixologiya nutqni universal muloqot vositasi, nutqiy ifodani hosil qiladigan va uni qabul qiladigan ikki subyekt ishtirok etadigan ongii faoliyatning murakkab shakli sifatida talqin qiladi. Psixolingvistikani tilning "subyektiv" jihati, uning aniq nutqiy ifodaning shakllanishidagi roli qiziqtiradi.

Nutqiy faoliyatga berilgan taʼriflardan koʻrinadiki, u baʼzan turgʻun hodisa sifatida (masalan, matn), baʼzan esa harakatdagi hodisa sifatida (masalan, soʻzlash va eshitish) talqin qilinadi. Nutqiy faoliyatga berilgan mazkur ilmiy taʼriflar bir-biridan turli jihatlarga koʻra farq qilsa-da,

¹ Лео́нтьев А.А. Психологические механизмы речи //Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. -М., 1970. - С.314-370.

² Глухов В.П. Основы психолингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. -М.: АСТ. Астрель, 2008. -С. 33.

ularning barchasida ikki omil, ya'ni so'zlovchi va tinglovchi faoliyati nazarda tutilganligini ko'rish mumkin¹.

6. 2. Nutqiy faoliyatning tuzilishi

Insonning barcha boshqa faoliyatlari kabi nutqiy faoliyat ham darajali yoki bosqichli tuzilishga ega. I.A.Zimnayaning fikricha, nutqiy faoliyat *qo'zg'atuvchi-motivatsion, yo'naltiruvchi-tadqiqot* va *ijro* kabi uch bosqichdan tuzilgan bo'ladi.

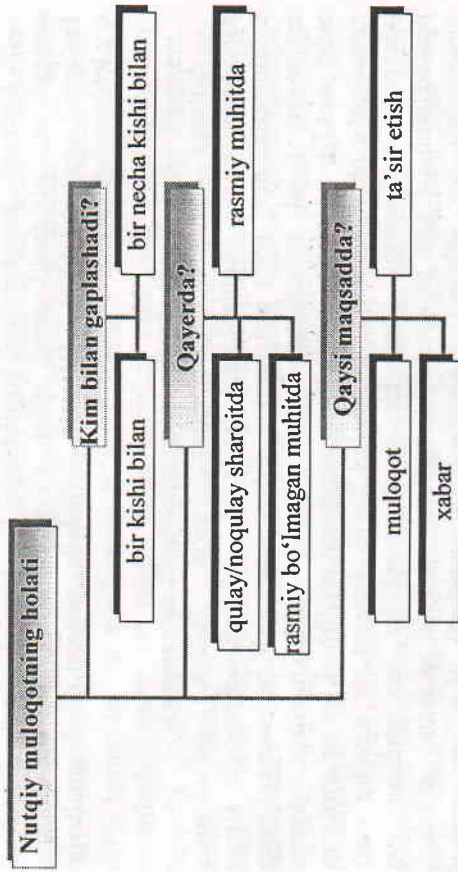
Birinchi bosqichda faoliyat ehtiyojlar, motivlar va maqsadlarning o'zaro ta'sirida amalga oshadi. Bunda faoliyatning asosiy manbasi ehtiyojdir. Umumiy psixologiyada ehtiyoj shaxsni faoliyatni amalga oshirishga bo'lgan xohishi, intilishi, urinishi, deb izohlanadi. Buni nutqiy faoliyatga "gapirishni xohlayman" yoki "jim turolmayman" ko'rinishida tatbiq qilish mumkin.

Nutqiy faoliyatning barcha ko'rinishlarida uning asosiy manbasi kommunikativ-bilish ehtiyoji va unga mos bo'lgan kommunikativ-bilish motivi hisoblanadi. Bu ehtiyoj nutqiy faoliyatning predmetida o'z o'rniga ega bo'lgandagina fikrlar mazkur faoliyatning motiviga aylanadi.

Nutqiy faoliyat birinchi bosqichning muhim tarkibiy qismlaridan biri *nutq niyati* bo'lib, u ehtiyojni nutqning turg'un motiviga aylanishida katta rol o'ynaydi. Nutq niyati nutqiy faoliyat subyekting bu faoliyatni amalga oshirishga qaratilgan ongi, irodasi va hissidir.

Nutqiy faoliyatning *ikkinchi bosqichini* faoliyatni amalga oshirish sharoitlarini o'rganishga, faoliyat predmetini aniq belgilashga va uning xususiyatlarini yoritishga qaratilgan yo'naltiruvchi-tadqiqot (yoki analitik) qism tashkil qiladi. Ayni paytda bu bosqich nutqiy faoliyatning rejalashtirilishi, dasturlanishi va ichki-ma'noviy tuzilishidir.

Bu bosqichning birinchi unsuri nutqiy faoliyat subyekting bu faoliyatni sharoitlarda amalga oshirishdagi (birinchi galda nutqiy kommunikatsiya sharoitida) turlicha plandagi yo'nalishini ko'zda tutadi. U nutqiy faoliyat subyekti yo'nalishining quyidagi savollar bo'yicha "Kim bilan", "Qayerda", "Qachon", "Qaysi vaqt oraliq'ida" nutqiy faoliyat amalga oshirishini ko'zda tutadi. Ikkinchi bosqichdagi mazkur unsurning sxemasini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Mazkur bosqichning ikkinchi unsuri nutqiy faoliyat doirasidagi muhim ongli harakatlar – nutqiy ifodalarni rejalashtirish va dasturlashga asoslanadi. Psixologiyada rejalashtirish faoliyatning (nutqiy harakatlar va ularni tarkib topiruvchilar) asosiy bosqichlarini ajratishga va ularni amalga oshirishdagi ketma-ketlikni aniqlashga qaratilgan aqliy harakat sifatida tushuniladi. Umuman, harakatlar ikki xil tashqi (masalan, amaliy) va ichki (aqliy) bo'ladi. Genetik jihatdan aqliy harakatlar (faoliyat tizimidagi) tashqi harakatlardan (masalan, nutq organlarining faolligi) kelib chiqqan bo'lib, ular oxirgi interiorizatsiya (lot. interior – ichki; tashqi ijtimoiy strukturalarni o'zlashtirish natijasida inson psixikasining ichki strukturasi shakllanishi) jarayonining natijasi sanaladi.

O'z navbatida faoliyatni dasturlash tuzilgan rejani kengaytirish, faoliyat dasturiga aylantirishni bildiradi. Bu o'rinda rejalashtirish sifatida nutqning turli shakllari va ko'rinishlari, dasturlash sifatida til belgilari ishtirok etadi.

Nutqni rejalashtirishga yoyiq nutqiy ifodaning (to'liq matnning) rejasini tuzish, unda bayon qilinajak asosiy ma'noviy qismlarni (matn tarkibidagi ost sarlavhalar, abzaslarni) aniqlash misol bo'la oladi. Bunga matnning kompozitsion tuzilishida ishtirok etadigan kirish, asosiy qism, xulosa va ularning asosiy ma'nosini umumlashtirish va aniqlash ham kiradi. Keyin ifodani dasturini tuzishda bu asosiy ma'noviy qismlar predmetlik mohiyati nuqtayi nazaridan (matni mikromavzularga, ma'noli axborot unsurlarga va h.k. ajratish asosida) batafsil aniqlashtiriladi; shuningdek, nutqiy faoliyatdagi nutq predmetining ifoda shakli tanlanadi, nutq uslubi aniqlanadi, ba'zi til ifoda vositalari tanlanadi.

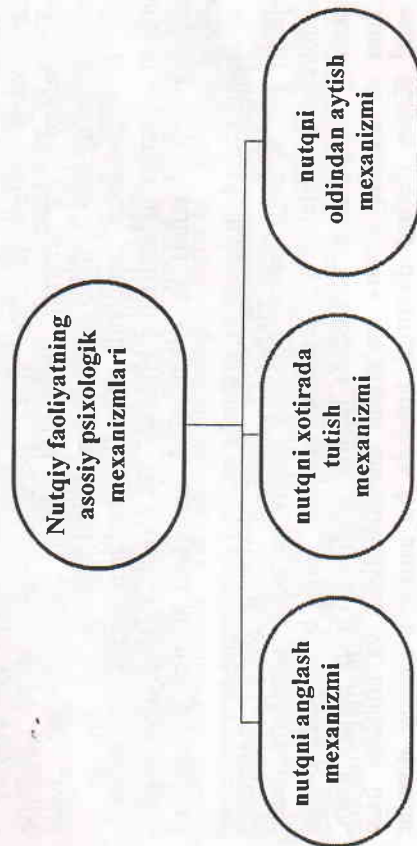
¹ Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986. – С. 25.

Uchinchi bosqich ijro bosqichidir. Bu bosqich nutqiy ifodalarni amalga oshirish (yoki qabul qilish va tushunish)ni, shu bilan birga, faoliyatni amalga oshirishni va uning natijalarini nazorat qilish amallarini o'z ichiga oladi.

6.3. Nutqiy faoliyatning psixologik mexanizmi

So'nggi yillarda "mexanizm" so'zi falsafa, psixologiya, psixolingvistika va lingvistika sohalarida keng qo'llanib kelinmoqda. Biroq tadqiqotchilarning hech biri mazkur so'zga aniq ta'rif bermagan. Uning ma'nosini faqat kontekstga qarab chiqarib olish mumkin. Ayrim tadqiqotchilar *mexanizm* ostida biron narsaning tuzilishini, uning struktura xususiyatlarini tushunishsa, boshqalari ayrim harakat va amallar yoki jarayonlar majmuyini, yana bir guruh mualliflar esa struktura va jarayonlarning o'zaro munosabatini, struktura, jarayon va uning natijalari, funksiyalari va ijtimoiy sharoitlarni tushunishadi. I.A.Zimmayaning ta'kidlashicha, "miya mexanizmi", *nutq mexanizmlari* va h.k. metaforik ma'noda qo'llaniladi. Aslida "mexanizm" tushunchasi "biron narsani biron nima vositasida harakatga keltirish"ni ifodalaydi¹.

Nutq oliy psixik funksiyalarning eng murakkab shakllaridan biri sanaladi. Nutqiy faoliyat ko'p ma'nolilik, ko'p darajali struktura, harakatchanlik va boshqa psixik funksiyalar bilan aloqadorligi bilan tavsiflanadi. Nutqiy faoliyatning amalga oshishi qator murakkab psixologik mexanizmlar bilan ta'minlangan bo'ladi.

Nutqni anglash nutqiy faoliyatning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Bu mexanizm nutqning mazmun (birinchi navbatda) hamda tuzilish tomonini fikrlash analizi bilan ta'minlaydi. Nutqni anglash mexanizmi miya katta yarim shari qobig'ining analitik-sintetik faoliyati vositasida – barcha asosiy aqliy harakatlar va amallarning ta'siri (qiyoslash, taqqoslash, to'ldirish, tasniflash, analiz va sintez) orqali amalga oshiriladi. Anglash uchun birinchi navbatda nutq predmeti (nutqiy faoliyatda borliqdagi fragment, hodisa, voqealarni aks ettiradigan) lozim bo'ladi. Mazkur mexanizm asosida nutq kommunikatsiyasining motivi va maqsadi to'liq ravishda tushuniladi. Nutqiy faoliyat va uning natijalarini nazorat qilish mumkin bo'ladi. Shuningdek, bu mexanizmining ishtirokisiz nutqiy faoliyatni rejalashtirish va dasturlashni amalga oshirib bo'lmaydi.

Nutqni xotirada tutish, shuningdek, nutqiy xotira mexanizmining ahamiyati ham nutqni anglash mexanizminikidan qolishmaydi. U nutq jarayonining barcha tomonlarini, xususan, nutqning "mazmun jihati" va uning lisoniy ifodasini ta'minlaydi. Nutqda uning predmetining aks etishi, ya'ni borliqdagi u yoki bu hodisani – inson xotirasidagi bilimlari va atrofni o'rta olgan dunyo haqidagi tasavvurlarining faollashuviz mavjud bo'lishi mumkin emas. Shuningdek, uning ongda mavjud bo'lgan til belgilari haqidagi obrazlar tasavvuri va ularni nutqiy muloqot jarayonida qo'llash qoidalarining faollashuviz ham bo'lishi mumkin emas.

Nutqni oldindan aytish mexanizmi psixolingvistikada hali to'liq o'rganilmagan. Bu o'rinda N.A.Bernshteyn tomonidan harakatni psixofizilogik tashkil qilish nazariyasi doirasida yaratilgan "kelajakning modellari"dan foydalanish maqsadga muvofiqdir. N.A.Bernshteyn erkin harakatni yuzaga kelishi va amalga oshirishni tadqiq qilgan ekan, uning ketma-ketligini quyidagi bosqichlarda ko'rsatib beradi:

- 1) vaziyatni idrok qilish va baholash;
- 2) faollashuv natijasida vaziyat qanday bo'lishini aniqlash;
- 3) buning uchun nima qilish kerak;
- 4) buni qanday qilish lozim.

Shunday qilib, nutqiy faoliyatning har qanday turi murakkab mexanizm vositasida amalga oshadi.

20-savol

6.4. Nutqiy faoliyat turlari

Nutqiy faoliyat so'zlash, eshitish, yozish va o'qish vositasida amalga oshiriladi. Mazkur vositalar kishilarning o'zaro munosabat turlari sifatida verbal muloqot jarayonida yuzaga chiqadi.

Nutqiy faoliyatning barcha turlari umumiy jihatlariga ega bo'lish bilan birga, bir qator mezonlarga ko'ra bir-biridan farqlanadi.

¹ Зинья И. А. Психология обучения неродному языку. – М., 1989. – С. 166.

I.A.Zimnayaning fikricha, bunday o'lvohrlarning asosiyliklari: a) verbal (nutqiy) muloqotning xarakteri; b) verbal muloqotda nutqiy faoliyatning roli; d) xabarni qabul qilish va uzatishda nutqiy faoliyatning biror maqsadga qaratilganligi; e) fikrni shakllantirish usuli bilan aloqasi; f) tashqi ifodalashning xarakteri; g) nutqiy faoliyatning qarama-qarshi aloqadorlik jarayonidagi o'zaro ta'sir xarakteri kabilar kiradi.

Nutqiy faoliyat turlarining o'ziga xos xususiyatlarini qayd qilingan mezonlardan kelib chiqqan holda quyidagicha tahlil qilish mumkin:

Nutqiy faoliyat nutqiy muloqotning o'ziga xosligiga ko'ra og'zaki muloqot va yozma muloqot vositasida amalga oshiriladi. Nutqiy faoliyatning birlamchi turlariga so'zlash va eshittirish kiradi. Nutqiy faoliyatning mazkur turlari ontogenezda insonni boshqalar bilan muloqot qilish usullari sifatida birinchi shakllanadi. Nutqiy faoliyatning bu turlariga nisbatan insonda "tug'ma tayyorgarlik" mavjud bo'ladi.

Birinchiidan, ushbu "tug'ma tayyorgarlik" insonda psixik intellektual faoliyatni amalga oshirishga mo'ljallangan maxsus apparat – bosh miya qobig'i katta yarim sharlarining mavjudligi bilan belgilanadi. Insonni nutqiy faoliyatni egallash imkoniyati bilan ta'minlovchi miyaning ustki qobig'ining qismlari tug'ilishgacha ma'lum darajada (taxminan uchdan ikki) shakllangan bo'ladi. U bola hayotining dastlabki yilida faol rivojlanadi va nutqiy faoliyatning "nutqgacha bo'lgan davri", deb nomlanadi.

Ikkinchidan, "tug'ma tayyorgarlik" ko'pincha inson organizmining muayyan anatomik qismlari, xususan, nutq apparatining periferik (sirtqi) tuzilishi bilan belgilanadi. Bolaning tug'ilish vaqtida nutqning mazkur anatomik-fiziologik apparati ma'lum darajada shakllangan bo'ladi. Bolaning "nutqgacha bo'lgan davri"da uning "psixofiziologik tayyorgarligi" yuz beradi.

Nutqiy faoliyatning ikkilamchi turlariga o'qish va yozish kiradi. Nutqiy faoliyatning ushbu turlari eshittirish va so'zlash asosida shakllanadi. Kelib chiqishiga ko'ra ikkilamchi bo'lgan o'qish va yozish nutqiy faoliyatning murakkab turlari hisoblanadi. Pedagogik amaliyotning ko'rsatishicha, bola nutqiy faoliyatning mazkur turlarini egallashi uchun aniq bir maqsadga qaratilgan maxsus ta'lim kerak bo'ladi.

Muloqot jarayonida bajarayotgan rolga ko'ra nutqiy faoliyat reaktiv va inisial turlarga bo'linadi. So'zlashish va yozish nutqiy muloqotning inisial jarayoni bo'lib, ular eshittirish va o'qishni qo'zg'atuvchi omil hisoblanadi. O'z navbatida, bunga javoban eshittirish va o'qish nutqiy muloqotning reaktiv jarayonini ifodalab, so'zlashish va yozish jarayoni uchun zaruriy shartlardan sanaladi.

7-MA'RUZA NUTQNING YARATILISHI

Reja:

1. Ch. Osgudning til darajasi nazariyasi
2. L.S. Vigotskiy modeli
3. A.R. Luriya modeli
4. A.A. Leontev modeli

Tayanch so'z va iboralar: ifoda modeli, nutq yaratilishi, ichki so'z, ichki nutq, ichki reja, yoyiq nutq, yig'iq nutq, dinamik, motivatsiya, nutqiy maqsad, nutqiy ifoda, ichki dasturlanish, botiniy sintaktik struktura, zohiriy sintaktik struktura, tashqi nutqiy ifoda, semantik qayd, chiqish sxemasi, referent ma'no, fiziologik aktivlik, yuqori bosqich, quyi bosqich, evristik faoliyat, chiziqli xususiyat, predikatsiya akti, motorli dasturlash.

7.1.Ch. Osgudning til darajasi nazariyasi

Charlz Osgud nutqning yaratilishi va nutqni idrok qilish masalalarini til darajasi nazariyasi nuqtayi nazaridan hal qilishga urindi. U til darajasi nazariyasini taklif qilgan ekan, nutqning yaratilish jarayonida (nutqni kodlashda) quyidagi to'rt bosqichning mavjudligini taxmin qiladi:

1. Motivatsiya bosqichi (motivational level). Motivatsiya bosqichining birligi sifatida keng nogrammatik tushunchadagi gap tushuniladi. Bu bosqichda so'zlovchi tomonidan umumiy xarakterdagi qarorlar qabul qilinadi:

- a) gapirish yoki gapirmaslik;
- b) agar gapiriladigan bo'lsa, qanday shaklda – darak, so'roq yoki buyruq shaklida;
- d) agar shakl tanlangan bo'lsa, uni gapda ifodalash uchun qanday vositalardan foydalanish kerak – masalan, faol yoki nofaol shakl;
- e) mantiqiy urg'uda nima ajratiladi, intonasiyaning qanday modeli tanlanadi.

2. Semantik bosqich (semantic level). Mazkur bosqichda so'zlovchi gapdagi muayyan ketma-ketlikdagi so'zlarni – funksional guruhlarini tartibi bilan ajratadi. Osgudga ko'ra, har qanday gap kodlangan birliklarga ajralishi mumkin:

Talantli rassom – qiziqarli rassom – chizyapti.

3. Ketma-ketlik bosqichi (sequential level). Ushbu bosqichning birligi semantik birlik emas, balki so'z, ya'ni fonetik so'zdir. Kodlash

jarayonining bu bosqichida ketma-ketlik sifatida quyidagi mexanizmlar ishtirok etadi:

- a) tovushlar ketma-ketligini aniqlash;
- b) "katta segmentlar" bilan ish ko'radigan grammatik ketma-ketliklar mexanizmi.

4. Integratsion bosqich (integrational level). Mazkur bosqichning birligi sifatida bo'g'in ishtirok etadi. Bu bosqichda kodlashning motor mexanizmlari faoliyat ko'rsatadi va o'rganib chiqilgan ifodaning tovush tomoni shakllanadi.

Taqdim qilingan ushbu model nutqning yaratilish jarayoni haqida umumiy tasavvur beradigan dastlabki urinish edi.

7.2. L.S.Vigotskiy modeli

L.S.Vigotskiy nutq yaratilishi jarayonining mohiyatini aniqlash uchun "fikrdan ma'noga, ma'nodan so'zga" degan ta'limotni ilgari surdi. L.S.Vigotskiyga ko'ra, "Markaziy g'oya umumiy formulada ifodalanishi mumkin: fikrning so'zga nisbatan munosabati, avvalo, narsa emas, jarayondir. Bu munosabat fikrdan so'zga va aksincha, so'zdan fikrga bo'lgan harakatdir... Fikrning ushbu yo'nalishi ichki harakat sifatida qator rejalar orqali amalga oshadi...".¹

L.S.Vigotskiyning "ichki so'z" haqidagi g'oyasi ichki nutq to'g'risidagi fikrlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Unga ko'ra, ichki nutq "fikr va so'z o'rtasidagi dinamik munosabatlar oralig'i bo'lgan botiniy nutqning alohida ichki rejasidir". Olim ichki nutqning quyidagi xususiyatlarini qayd qiladi:

- u fonasiyadan, ya'ni tovushlarning talaffuz qilinishidan xoli;
- u predikativ (ega tushiriladi va unda har doim kesim mavjud) bo'ladi;
- u qisqartirilgan nutq (so'zsiz nutq)dir².

Oxirgi xususiyatni o'rganish jarayonida L.S.Vigotskiy ichki nutq semantikasining shunday o'ziga xosliklarini ta'kidlaydi: ma'noning so'zdan ustunligi; so'z ma'nolarining qo'shilib ketishi; ichki nutq semantikasining so'z semantikasi bilan mos kelmasligi.

"Har qanday fikr, - deb yozadi L.S.Vigotskiy, nimanidir nima bilan bog'lashga intiladi va harakatga ega bo'ladi. Fikrning mazkur oqimi va harakati yoyiq nutq bilan bevosita va bilvosita mos kelmaydi. Chunonchi, fikr birligi va nutq birligi nomutanosibdir". Olimning qarashicha, "ichki nutqni tashqi nutqqa o'tishi predikativ va idiomatik nutqning boshqalar

uchun tushunarli, sintaktik bo'lakli nutqqa aylanadigan murakkab dinamik transformatsiyadir".

L.S.Vigotskiyning fikricha, fikr nutqqa aylanguncha bir necha bosqichlarni o'tishi lozim. 60-70-yillarda rus psixolingvistikasi tomonidan ishlab chiqilgan nutq yaratilishining barcha psixolingvistik modellarda L.S.Vigotskiy tomonidan taklif qilingan ta'limotning rivojlanirilganligi va aniqlashirilganligini ko'rish mumkin. Binobarin, nutq yaratilishining birinchi bosqichi uning motivatsiyasidir. Nutq yaratilishining ikkinchi bosqichi fikr bo'lib, u nutqiy maqsad (niyat) tushunchasiga mos keladi. Uchinchi bosqich fikrning ichki so'z vositasida ifodalanishi bildirib, u zamonaviy psixolingvistikada nutqiy ifodaning ichki dasturlanishiga muqobil bo'ladi. To'rtinchi bosqich fikrning tashqi so'zlarning ma'nolari orqali ifodalanishi yoki ichki dasturning amalga oshirishidir. Vanihoyat, oxirgi beshinchi bosqich fikrning so'zlar vositasida ifodalanishi yoki nutqning akustik-artikulyatsion amalga oshirishidir.

7.3. A. R. Luriya modeli

L.S.Vigotskiy nutq yaratilishining shakllangan modelini taklif qilmagandi, u faqat umumiy psixologik tamoyillarnigina ko'rsatib bergandi. L.S.Vigotskiyning g'oyalari keyinchalik neyrolingvistika yo'nalishiga asos solgan rus psixologi Aleksandr Romanovich Luriya (1902-1977) tomonidan rivojlanirildi. Olim ifodaning dinamik sxemasi haqidagi ta'limotni ishlab chiqadi. Unga ko'ra, mazkur dinamik sxema ifoda fikr bosqichining qismi hisoblanadi.

A.R.Luriya modelida ifoda shakllanishining markaziy muammosi fikrning ma'noga aylanishidir. Nutqiy ifodaning yaratilishi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Jaryonning boshida motiv turadi. Undan so'ng fikr paydo bo'ladi va u keyinroq ifodaga aylanadi. So'ng jarayonga ichki nutq qo'shiladi va u botiniy sintaktik strukturalarning shakllanishiga olib keladi. Vanihoyat, zohiriy sintaktik strukturalarga asoslangan tashqi yoyiq nutqiy ifodalar yuzaga keladi¹.

A.R.Luriya modelidagi bosqichlarning batafsil izohini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Birinchi bosqich "semantik qayd" yoki chiqish sxemasidir. Semantik qayd "keyinchalik bir-biri bilan uzviy bog'langan so'zlar tizimiga aylanishi lozim bo'lgan yig'iq nutqiy ifoda xususiyatiga ega bo'ladi". Ifodaning chiqish sxemasi yoki "semantik qaydi" ikki qism: tema va remadan tarkib topadi. Nutqiy ifodaning chiqish sxemasiga aylanishi ichki nutq vositasida amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, nutq yaratilishining

¹ Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: в 8 т. - М., 1982. Т.2. - С. 305.

² Белянин В. П. Психология вистика. - М., 2004. - С. 81.

dastlabki jarayonida sxema o'ta yig'iq va bo'laklarga ajralmagan bo'lib, uning birliklar majmuyiga aylanishi keyinroq sodir bo'ladi.

2. Ichki nutq. Nutqiy ifoda shakllanishining ushbu bosqichida ichki fikr "nutqiy ma'nolarning yoyiq sintaktik tizimiga" o'tadi. "Semantik qayd"ning birgalik sxemasi bo'lajak yoyiq sintaktik ifodaning tarkibiy strukturasi qayta kodlashadi.

3. Yoyiq nutqiy ifodaning shakllanishi. A.R.Luriyaning fikricha, yoyiq nutqiy ifoda bir tomondan, muloqot va xabarni uzatish jarayoniga kiritilgan bo'lsa, boshqa tomondan, "uning tarkibiga bir emas, balki o'zaro aloqadagi bir necha gaplar silsilasi kiradi". Olimning ta'kidlashicha, yoyiq nutqiy ifoda tarkibiga kiradigan ibora yoki gaplarni kontekstdan tashqarida o'rganish mumkin emas. Bundan tashqari, yoyiq ifoda tarkibiga kiruvchi gaplar referent ma'no (til birligi ifodalaydigan tushuncha – Sh.Usmanova) bilan birga, muloqot jarayonida yuzaga chiqadigan ijtimoiy-kontekst ma'nolariga ham ega bo'ladi. Aynan shuning uchun ham "ifoda shakllanish jarayonini lingvistik tahlil qilishning o'zi yetarli bo'lmaydi. Bu jarayonni muloqot vaziyati, so'zlovchining motivi, xabarning mazmuni va bu xabarga tinglovchining munosabati va h.k. hisobga olgan holda keng qamrovli psixologik (hatto ijtimoiy-psixologik) tahlil qilish lozim bo'ladi".

Qayd qilingan barcha xususiyatlar A.R.Luriyaga nutqiy ifodani boshqa psixik faoliyatlar kabi psixologik strukturaga ega bo'lgan nutqiy faoliyatning alohida turi sifatida tadqiq qilishiga asos berdi.

Shunday qilib, A.R.Luriyaga ko'ra, nutqiy ifoda o'zining motivlari, chiqish vazifalari ega bo'lgan muayyan faoliyat turidir.

7. 4. A. A. Leontev modeli

A.A. Leontev modelining mohiyatini to'liq tushunish uchun uning fiziologik aktivlik nazariyasiga e'tibor qaratgani xususida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. A.A. Leontev aktivlik nazariyasini (individ faoliyatining) reaktivlik nazariyasiga (S-R) qarama-qarshi qo'ydi.

Hayvonlar va insonlarning faoliyati muayyan maqsadga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan, trolleybus bekatiqa borish maqsadini (N.A. Bernshteynning harakat fiziologiyasidan) olaylik. Mazkur maqsadga erishish uchun oldindan dastur tuziladi. Dastur bir nechta tadbirlarni o'z ichiga oladi (uydan chiqish, zinadan tushish, yo'lakdan chiqish, hovliidan o'tish, ko'chaga chiqish va h.k.). Inson ko'zlagan maqsadga erishishi uchun har doim eng maqbul yo'lni tanlaydi. Bunda insonga tabiatni o'zi ham ko'maklashadi. Chunonchi, inson uchun tabiatan orqaga emas, balki oldinga (o'z tanasining yo'nalishiga ko'ra) harakatlanish qulay. Trolleybus

bekatiga borguncha "oyoqni yerdan uzish", "uni oldinga tashlash", "tana og'irligini oldinga tashlash" va h.k vazifalarni bajarish kerak bo'ladi. Lekin kattalar bu harakatlarni bajarayotganda, ya'ni yurib ketayotganda nima qilayotganliklari haqida o'ylashmaydi. Chunki ularda bunday harakatlar avtomatlashgan bo'ladi. Biroq har doim ham bunday bo'lmaydi. Binobarin, endigina tetapoya qilayotgan bola oyoqni qanday qilib yerdan uzish, oyoqni qayerga qo'yish, qanday qilib muvozanatni saqlash, yiqilib tushmaslik kabi vazifalarni hal qilishiga to'g'ri keladi. Yoki kattalarda ham ayni holat kuzatilishi mumkin. Masalan, u sirpanchiq, muzli yo'lda ketayotganida odatdagidek tezroq trolleybus bekatiqa yetib olishni emas, balki muzda yiqilmasdan muvozanatni saqlab qadam bosish haqida o'ylaydi.

Faoliyatning yuqori va quyi bosqichi farq qiladi. Keltirilgan misolda quyi bosqichda nimadir "to'xtab qoldi", bunday holatda kishi vaqtinchalik yuqori bosqichni nazorat qila olmaydi va u quyi bosqichga tushadi. Ayni holat nutqiy muomalada ham kuzatiladi. Nutqiy faoliyat bir-biri bilan uzviy bog'langan jarayonlar natijasidir. Har bir bosqichning o'z vazifasini to'la-to'kis mustaqil bajarishi to'g'ri matnlarning yaratilishi bilan yakunlanadi. Kishi o'z ona tilini yaxshi bilganda, uning nutqiy muomalasining yuqori bosqichi – bu strategik, aloqaviy nutq bosqichi bo'ladi. U nutq tuzilishini to'la nazorat qila oladi. Bunda nutqdagi so'zlar o'z-o'zidan quyilib keladi. Aytaylik, u tutilib qoldi, biron so'zni esidan chiqarib qo'ydi yoki mos bir so'z izlayapti. Bunday holatda semantik doirada so'z tanlash yuqori bosqich hisoblanadi. Agar so'zlovchi biron so'zning talaffuzida ung'uning qaysi bo'g'in berishga ikkilansa, u holda, nazorat quyi bosqichga tushadi.

Demak, yuqori bosqich tushunchasi o'zgaruvchan, shartli bo'ladi. Har qanday quyi bosqich yuqori bo'lishi mumkin. Nutqning bunday qarama-qarshi xususiyatidan til egasining so'zga qarama-qarshi munosabatini ko'rsatish mumkin. So'z bir tomondan, biron yoyiq matnning yaratilishidagi qism, unsur hisoblanadi. Boshqa tomondan, kishi ongli nazorat mexanizmini o'zgartirganda, u so'zdan foydalanish amaldan so'zni anglash amaliga o'tadi. Tabiiyki, qayd qilingan qarama-qarshilik nafaqat so'zga, balki sintaktik konstruksiyalar, morfemalar, fonemalar, intonatsiyalar va h.k.ga ham xosdir¹.

1960-yilning oxirlariga kelib, A.A. Leontev T.V. Ryabova (Axutina) bilan birgalikda ifoda yaratilishining mufassal modelini ishlab chiqdi. Mazkur modelning o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. L.S. Vigotskiyning g'oyasiga tayangan holda tahlil elementlar asosida emas, balki birliklar asosida amalga oshiriladi.

¹ Белянин В. П. Психоллингвистика. – М., 2004. – С. 82-83.

¹ Сахарный Л. В. Введение в психолингвистику. – Л., Изд. ЛГУ, 1989. – С. 41-43.

Tadqiqotning asosiy predmeti sifatida matnning segmenti emas, faoliyatning barcha xususiyatlariga ega bo'lgan ayrim oddiy harakatlar, oddiy "hujayra" olinadi. Masalan, ifodani bunday "hujayra" hisoblash mumkin. Shuning uchun ham model ifoda modeli sifatida tuziladi.

2. N.A. Bernsheyn tomonidan ajratilgan faoliyatning barcha xususiyatlarini hisobga olish lozim. Bunda birinchidan, ifoda tuzilishiga ko'ra faoliyatning uch bosqichi nazarda tutiladi: dasturni rejalashtirish; dasturni amalga oshirish; qiyoslash (nazorat, kerak bo'lganda tahrir qilish). Ikkinchidan, harakatning muayyan maqsadga qaratilganligi va motivlanganligi: inson faqat biron narsaga munosabat bildirish uchun gapirmaydi, u o'z faoliyatini, xususan, nutqiy faoliyatini muayyan maqsadni ko'zlab amalga oshiradi. Uchinchidan, fiziologik tuzilishning darajali g'oyalari bilan bog'liq bo'lgan harakatning psixofiziologik shartlangan pog'onali tuzilishi.

3. Evristik. Chumonchi, psixolingvistika insonning nutqiy faoliyatini uning boshqa aqliy va ruhiy qobiliyatlari bilan bir qatorda o'rganadi. Ifoda yaratilishi modeli mohiyatan evristik faoliyatdir. Ya'ni inson u yoki bu strategiyadan foydalanishi, o'ziga ma'qul bo'lgan yo'lni tanlashi mumkin.

4. Kelajakni oldindan aytish (prognoz qilish) ehtimolligi mexanizmini hisobga olish. Inson o'zi bo'lishni xohlagan kelajakni oldindan aytadi. Bu har qanday faoliyatning, jumladan, nutqiy faoliyatning ham tamoyilidir. Oldindan aytish har doim ba'zi ehtimollarni taxmin qiladi. Agar kishi qandaydir matn yaratmoqchi bo'lsa, u o'zi aytmoqchi bo'lgan narsaning o'zi xohlaganday ifodalab berishiga 100% ishonma olmaydi.

A.A. Leontev va T.V. Ryabovalarning modeli quyidagi bosqichlardan iborat:

1. *Ifodaning grammatik-cemantik tomonlarini dasturlash.* Bu bosqichda birinchi navbatda ichki dastur tuziladi, shuningdek, mazkur dasturni ichki nutqdan farqlash lozim bo'ladi. Ichki dasturlash nutqiy faoliyatining eng botiniy mavhum bosqichini namoyon qiladi. Ichki dasturlashda muayyan aniq til bilan emas, balki nutqni bo'laklarga ajratishga, ifodalarni yaratishga qaratilgan qandaydir umuminsoniy qobiliyatlar bilan bog'liq elementlar mavjud bo'lishi mumkin. Ichki dasturlash bosqichining realligini nutqiy buzilish ma'lumotlari ham isbotlashi mumkin. Jumladan, dinamik afaziya holatlarida bemorlarda ichki dasturning yo'qligi bois ular xotiralaridagi so'z boyliklaridan kerakli so'zlarni topa olmaydilar, boshqa bir guruh bemorlar so'zlarni ajratib olsalar ham ularning morfologik shakllarini aniqlashda qiyinchiliklar sezadilar, yana bir guruh bemorlar sintaktik qurilmalar tanlashda ojizlik qiladilar va h.k.

Birinchidan, dastur strukturasi chiziqli xususiyatga ega taxmin qilinadi. Bu tabiiy bir hol, chunki insonning tashqi ham chiziqli xususiyatga ega. Ikkinchidan, dastur korrelyat (o'zaro bog'langan, munosabatdor bo'lgan ikki yoki undan ortiq til birliklaridan biri) so'zlarni emas, balki yirik korrelyatlar hisoblangan subyekt, predikat va obyekt (ya'ni kimdir nimagadir yo'nalgan nimadir qiladi)ni o'z ichiga oladi. Uchinchidan dasturning strukturasi so'zlarning ijtimoiy mustahkamlangan ma'nolari bilan emas, balki shaxsiy "mazmunlar" bilan bog'liq bo'ladi. To'rtinchidan, ichki dasturlash mohiyatan predikatsiya aktlarini, ya'ni nimaning nima bilandir bog'lanish amallarini namoyon etadi.

Demak, ichki dasturlash shunchaki bir turdagi elementlarning ketma-ketligi bo'lmay, balki ularning bog'lanish tizimi, qator predikativ amallardir. Predikativ amallar *tun, sukunat, qahraton* singari so'zlar majmuyini *Tun. Sukunat. Qahraton.* kabi gaplar tizimidan ajratadi. Masalan, *tun* – oddiy so'z bo'lmagan, balki *tun* bo'lganini tasdiqlashdir.

2. *Ifodaning grammatik realizatsiyasi va so'z tanlash.* Mazkur bosqichda so'zlovchi aniq til tomon jiddiy qadam tashlaydi, shuning uchun ham u tilni yaxshi, hech bo'lmaganda yetarli darajada bilishi lozim bo'ladi. Biroq ushbu bosqichda qat'iy majburiy amallar yo'q. Kishi nutq yaratish uchun oldin so'z tanlab oladi va unga mos morfologik shaklini aniqlaydi. yoki bu amal aksincha ham bo'lishi mumkin. Bu kommunikatsiyaning xususiyatiga bog'liq.

3. *Sintagmalarni motorli dasturlash.* Bu bosqich fonetik, tovush dasturlarini tuzish, tovush tanlash bilan bog'liq bo'ladi. Ana shundan keyin "chiqish"ga motor komandasi beriladi. Ya'ni ifoda ovoz va nutq organlari ishtirokida talaffuz qilinadi.

Xullas, nutq yaratilishi bir qancha murakkab ruhiy va jismoniy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Demak, nutq – faoliyatdir. Har qanday faoliyat biron motiv bilan bog'liq. Inson o'z niyatini amalga oshirish yo'lida harakat qiladi. Har bir harakat o'z oldiga biron maqsadni qo'yadi: bir yoki bir necha maqsadning bajarilishi niyatning ushlishiga olib keladi. Biron maqsadni amalga oshirish o'z navbatida bir qancha tadbirlarni o'z ichiga oladi. Qisqasi, niyatning ushlishi birin-ketin ma'lum tartibda joylashgan bosqichlardagi faoliyatlar yig'indisi bilan bog'liq.

Faoliyatning ikkita yetakchi va yordamchi turlari farqlanadi. Yetakchi faoliyatning bajarilishi ong ishtirokida, yordamchi faoliyatning bajarilishi ong ishtirokisiz amalga oshiriladi. Nutqning paydo bo'lishining boshlang'ich nuqtasi ruhiy, yakuniy nuqtasi jismoniydir, chunki u nutq organlarining harakati natijasida sodir bo'ladi. Ana shu ikki nuqta orasidagi jarayon psixolingvistikani qiziqtiradigan masaladir.

Yuqorida ko'rib chiqilgan nutq yaratilishi nazariyalari va modellari bir-biriga juda yaqin bo'lib, mohiyatan ular bir-birini to'ldiradi. Ularni umumlashtirgan holda shunday ko'rsatish mumkin: motiv←botiniy semantik bosqich→zohiriy semantik bosqich→botiniy sintaktik bosqich→zohiriy sintaktik bosqich←botiniy morfologik bosqich→zohiriy morfologik bosqich→botiniy fonologik bosqich va nihoyat fonetik bosqich. Shunday qilib, nutq yaratilishi jarayoni so'zlovchining muayyan qoidalar asosida o'z fikrlarini aniq tilning nutqiy birliklariga uzatishi bilan yakunlanadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Ch. Osgudning modelida nutqning yaratilishi jarayonidagi qanday bosqich ko'rsatilgan?
2. L.S. Vigotskiy nutq yaratilishi jarayonining mohiyatini aniqlash uchun qanday ta'limotni ilgari surdi?
3. L.S. Vigotskiyning "ichki so'z" haqidagi g'oyasi qanday fikrlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi?
4. L.S. Vigotskiy ichki nutqning qaysi xususiyatlarini qayd qiladi?
5. Rus psixolingvistikasining nutq yaratilishi modellarida kimning ta'limoti rivojlantirildi?
6. A.R. Luriya modelida ifoda shakllanishining markaziy muammosi nima?
7. A.R. Luriya modelidagi birinchi bosqichni izohlang.
8. A.R. Luriya modelidagi ikkinchi bosqichni tushuntirib bering.
9. A.R. Luriya modelidagi uchinchi bosqich qanday nomlanadi?
10. A.A. Leontev aktivlik nazariyasini qaysi nazariyaga qarama-qarshi qo'ydi?
11. N.A. Bernsheyn harakat fiziologiyasini qanday izohlaydi?
12. A.A. Leontev va T.V. Ryabovalar ifoda yaratilishi modelining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Adabiyotlar

1. Белянин В. П. Психоллингвистика. –М., 2004.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: в 8 т. –М., 1982. Т.2. Языкознание. Формы существования, функции, история языка. –М., 1970. С. 112-125.
3. Леонтьев А.А. Основы психоллингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999.
4. Лурия А.Р. Речь и мышление. –М., 1975.
5. Лурия А.Р. Язык и сознание. –М., 1979.
6. Сахарный Л.В. Введение в психоллингвистику. –Л., Изд. ЛГУ, 1989.

8-MA'RUZA NUTQNI IDROK QILINISHI

Reja:

1. Nutqni idrok qilish va tushunish
2. Nutqni idrok qilish modellari
3. Matmni psixolingvistik yondashuv asosida o'rganish

Tayanch so'z va iboralar: nutq idroki, retsiyent, motorli nazariya, sensorli nazariya, kommunikatsiya, kod, xabar, peredatchik, aloqa kanali, signal, so'zlovchi, tinglovchi.

8.1. Nutqni idrok qilish va tushunish

So'zlovchi tomonidan yaratilgan matn talaffuz qilingach, havo to'qlinlari orqali tinglovchining qulog'iga yetib keladi. Ana shu ondan boshlab nutq tovushlari birikmasidan tashkil topgan matn so'zlovchining jamiyatchosi tomonidan idrok qilina boshlaydi. Idrok qilish ham uzundan-uzoq bir murakkab jarayonni tashkil qiladi. Tinglovchining oldida turgan vazifa bir to'ra tovushlar birikmasidan uning asosida yotgan mazmunni chiqarib olib, unga yo nutqiy, yo jismoniy javob qaytarish, yoxud murojaatni e'tiborga-olib qo'yishdir.

Nutqni idrok qilish murakkab va ko'p qamrovli psixik jarayon bo'lib, u ham boshqa idrok turlari kabi umumobyektiv qonuniyatlar asosida yuz beradi. Nutqni idrok qilish faoliyatini: idrok obrazining birlamchi shakllanishi va shakllangan obrazni tanish kabi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin.

Nutqni idrok qilish til elementlarini eshitish yoki ko'rish resepsiyasi (qabul qilish), ularning o'zaro aloqasini aniqlash va ularning mazmuni haqidagi tasavvurlarning shakllanishini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, nutqni idrok qilish ikki bosqichda – nutqiy ifodani idrok qilish va tushunish orqali amalga oshadi.

Psixologiyada tushunish bevosita idrok qilinadigan nutq (tovushlar) oqimi ortida turgan umumiy mazmunni ochish sifatida talqin qilinadi. Bu idrok qilinadigan nutq orqasida turgan ma'noning haqiqiy mazmunga aylanish jaryonidir. Masalan, "Sovuq!" ifodasining ma'nosi qanday "nutqsiz kontekstda" va kim tomonidan aytilganiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Agar bu onaning o'z bolasiga murojaati bo'lsa, u holda, bola uni

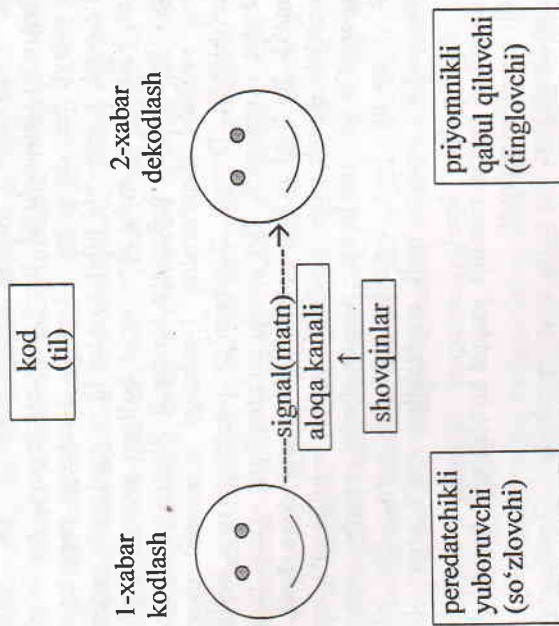
¹ Ирискулов М. Тилшунослика кыриш. –Тошкент: Укитувчи, 1992. –Б. 248.

² Глухов В.П. Основы психоллингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. –М.: АСТ. Астрель, 2005. –С. 117.

Nutqni idrok qilish haqidagi nazariyalar (modellar)ning aksariyatida idrok qilish jarayonining motor yoki sensor xarakteriga katta e'tibor qaratilgan. Motorli nazariyaga ko'ra, inson nutqni eshitish jarayonida xabarni yaratish uchun zarur bo'lgan motorli signallar bilan boshqariladigan ma'nolarni aniqlaydi. A. A. Leontevning fikricha, nutqni idrok qilishning sensorli nazariyasi "toza ko'rinishda" mavjud bo'lmaydi. Sensorli nazariyaga muvofiq, nutq idroki jarayonining motorli tarkibiga ikkinchi darajali hodisa sifatida qaraladi. Asosiy psixofiziologik mexanizm sifatida esa nutq signalini sensor etalon bilan akustik belgiga ko'ra qiyoslash belgilanadi.

8.2. Nutqni idrok qilish modellari

Psixolingvistikada nutqni idrok qilishning bir necha modellari mavjud. Charlz Osgud tomonidan nutqni idrok qilishning quyidagi modeli taklif qilingan:

Ch. Osgud tomonidan taklif qilingan mazkur modelni quyidagicha talqin qilish mumkin:

So'zlovchida qandaydir 1-xabar paydo bo'ldi. So'zlovchi nutq organlari (peredatchnik) yordamida bu xabarni kodlaydi. Signal (havo tebranihi) aloqa kanali orqali uzatiladi. U so'zlovchining eshitish organlari

issiqroq kiyinish haqidagi maslahat sifatida qabul qilishi mumkin. Agar mazkur ifoda biron kishi tomonidan ochiq turgan darchaga qo'l bilan ishora qilib aytilgan bo'lsa, u holda, uni oynani yopish haqidagi iltimos sifatida qabul qilish mumkin. Yoki ayni ifoda biron kishiga subyektiv (salbiy) munosabat bildirish maqsadida ham aytilgan bo'lishi mumkin.

Tushunish jarayonida retsipyent mazkur ifodaning ma'noviy mazmun majmuyini tashkil etuvchi so'zlar o'rtasidagi ma'noviy bog'lanishlarni aniqlaydi. Anglash natijasi o'laroq retsipyent ifodaning ma'noviy mazmunini tushunishi yoki tushunmasligi mumkin. Shuni qayd qilish joizki, tushunish jarayonining o'zi psixologik nuqtayi nazardan teranlik va aniqlikning turlichaligi bilan tavsiflanadi.

Nutqni tushunish jarayoni axborotlar oqimidan muhim jihadni, muhim mazmunni ajratib olishdir. Inson o'ziga yo'naltirilgan nutqning har bir tarkibini alohida idrok etmay, undagi asosiy g'oyalarni ajratib olib, ularni bir-biriga bog'laydi va yaxlit mazmun yaratadi.

Nutqni tushunish nutqning faol qo'llanishini ham o'z ichiga oladi. L. S. Vigotskiyning fikricha, nutqning ma'no jihatida tushunish o'zining rivojlanishida butundan qismga, gapdan so'zga tomon harakatlanadi, nutqning tashqi jihatida esa so'zdan gapga tomon harakatlanadi¹.

A. A. Brudniy va L. S. Svetkovaning (35, 254), nazariy ta'limotiga ko'ra, tushunishning *daslabki darajasi* faqat ifodaning asosiy predmetini tushunish, ya'ni nima haqida gap borayotganidan iborat bo'ladi. Mazkur darajada retsipyent faqat unga nima haqida gapirilganini aytishi mumkin, biroq aytilganing mazmunini qayta aks ettira olmaydi. Eshitilganing ma'noviy mazmunini retsipyentning ifoda asosiy predmetini aniqlashda fon bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi daraja – ma'noviy mazmunni tushunish bosqichi bo'lib, u so'zlovchi yoki yozuvchi fikrlari bayonidagi butun jarayonni, uning rivojlanishi va dalillanishini tushunish bilan belgilanadi. Mazkur daraja nafaqat nima haqida aytilganini tushunish, balki nima aytilganini (ya'ni ifoda remalari) ham tushunish bilan tavsiflanadi.

Oliy daraja nafaqat nima haqida va nima aytilganini tushunish, balki nima uchun (ya'ni qaysi maqsadda) aytilgani tushunish bilan belgilanadi. Ta'bir joiz bo'lsa, so'zlovchining qanday lisoniy vositalar yordamida o'z fikrini ifodalagani ham aniqlanadi. Nutqning ma'noviy mazmuniga bunday yondashish tinglovchining so'zlovchi nutqi motivlarini, ifodaning ichki mantig'ini to'liq tushunishiga imkon beradi. Tushunishning ushbu darajasi so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan fikr ifodalashda foydalanilgan lisoniy vositalarni baholashni ham o'z ichiga oladi.

¹ Выготский Л.С. Мышление и речь. –М., 1996. –С. 117.

(priyomnik)ga yetib keladi. Dekodlash amalga oshadi, ya'ni signal 2-xabarga aylanadi. Kommunikatsiya vujudga kelishi uchun kodlash va dekodlash bir kod (til) asosida olib borilishi kerak. Shuningdek, aloqa kanalida xabarning buzib talqin qilinishiga sabab bo'ladigan shovqinlar ham vujudga kelishi mumkin. Natijada 1-xabar 2-xabarga mos kelmasligi mumkin.

Kommunikatsiyaga informatsiya nazariyasidan yondashish qiziq va muhim xulosaga olib keladi. Har qanday aloqa kanali muayyan o'tkazish qobiliyatiga ega bo'lib, u informatsiya miqdoridan ortig'ini o'tkaza olmaydi. Shuning uchun aloqa kanalidan foydalanish *samaradorligini* oshirish juda muhim. Masalan, bir xil xabarni aloqa kanali orqali tez yoki sekin uzatish mumkin. Tabiiyki, *samaradorlik* qancha ko'p bo'lsa, aloqa kanalidan shunchalik yaxshi foydalaniladi, xabarni uzatishda shuncha kam vaqt va kuch sarflanadi. Shuning uchun kishilar xabarlarini imkon qadar qisqa va lo'nda uzatishga harakat qilishadi. Bu lingvistikada *tejamkorlik* tamoyili, deb nomlanadi. Biroq kommunikatsiya jarayonida nafaqat tejamkorlik, balki *ishonchlilik* ham muhim tamoyil hisoblanadi. Turli shovqinlar tufayli har doim ham 1-xabar 2-xabarga mos kelavermaydi. Odatda, so'zlovchi tinglovchi bilan qandaydir matnmi tezda gapirib tugatish uchun emas, balki so'zlovchi aytmoqchi bo'lgan narsani tinglovchi mos holda qabul qilishi uchun muloqotga kirishadi. Shuning uchun har qanday muloqotning vazifasi 2-xabarning 1-xabarga maksimal darajada mos kelishiga erishishdir. Demak, 2-xabarning 1-xabarga mos kelish darajasi *ishonchlilik* deb nomlanadi. Tinglovchi so'zlovchini yaxshi tushinishi va xabar ishonchli bo'lishi uchun so'zlovchi xabarni dona-dona, sekinroq, takrorlab uzatishi kerak. *Samaradorlik* va *ishonchlilik* o'z xususiyatiga ko'ra antagonistik o'lchovlardir. *Samaradorlik* qancha yuqori bo'lsa, *ishonchlilik* shuncha past bo'ladi yoki aksincha. Bir o'lchovning ikkinchisidan oshib ketishi turli anglashilmovchiliklarga olib kelishi mumkin¹.

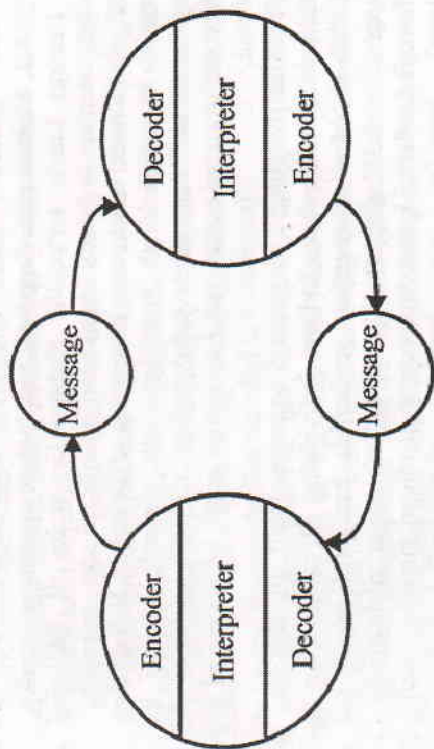
Buni quyidagi xanda misolida yaqqol ko'rish mumkin:

Ona tili muallimi so'radi:
- Men uxlayapsan, sen uxlayapsan, u uxlayapti. Qaysi zamon?
O'quvchi:

- Ayni tun!

Shuning uchun kommunikatsiya ishtirokchilari imkon qadar muvozanatni saqlashlari kerak.

Charlz Osgud va Vilbur Shxrammlarning navbatdagi modelida kommunikatsiya sirkulyar jarayon sifatida quyidagicha izohlangan:

Nutqni idrok qilish va tushunish jarayonlarining sodda va ixcham modeli L. S. Svetkova tomonidan taklif qilingan. Mazkur modelda nutq idrokining har ikki tomoni – nutqni idrok qilish jarayoni va uni tushunish jarayoni (ularning chambarchas o'zaro aloqasini hisobga olgan holda) aks ettirilgan. Tadqiqotchi tomonidan nutqni idrok qilish jarayoni til belgilarini tushunish, tanish, nutqning tarkibiy qismlarini ajratish jarayoni sifatida talqin qilingan.

L. S. Svetkova nutqni tushunish jarayonini quyidagicha izohlaydi: "Barcha tomondan e'tirof qilingan qarashga ko'ra, nutqni (ifodani) tushunish so'zlar va ularning aloqasi, gaplar va abzaslarning aloqasini tushunishni ta'minlaydi. So'zni tushunish uchun, avvalo, uni tarkib toptiruvchi tuvushlarni analiz va sintez qilish lozim bo'ladi. Gap tarkibidagi so'zlarning ma'nosini tushunish ularning shu gapdagi mantiqiy-grammatik aloqasiga bog'liq bo'ladi. Nutqni tushunish strukturasiidagi mazkur uzviy qism mantiqiy-grammatik konstruksiyalarni ma'no birligida qayta shifrlanishini ta'minlaydi".

L. S. Svetkova nutqni tushunishdagi ikki tomonning mavjudligiga e'tibor qaratadi. Nutqni tushunishning butun bir ifodani tarkib toptirgan so'z va so'z birligini ma'nolari hamda gaplarning ma'nolari vositasida ifodalanishidan tashqari, nutqiy faoliyatning ajralmas, boshqa tomoni ham mavjud. Bu insonning ifoda predmetiga nisbatan shaxsiy munosabatini belgilaydigan motivatsion sohadir. Qayd qilingan tarkibiy qismlar o'zaro chambarchas aloqada bo'lgandagina nutqni to'liq tushunishga erishiladi. Ulardan biri taqdim etilgan xabarning predmet mazmuni haqidagi axborotni dekodlash, boshqasi xabarning mazmuniga chuqurroq kirishni ta'minlaydi.

¹ Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. -Л., Изд. ЛГУ, 1989. -С. 19-20.

8.3. Matnning psixologiyasida o'rganish

Hozirgi kunda ko'pchilik tilshunolar ayrim til faktlarini to'liq o'rganish uchun lingvistik ramkadan chiqib, inson miyasida tashkil bo'ladigan til materialini zarur momentda olish uchun individning psixik jarayonlari sferasiga kirish kerakligini tan olishadi. Matnning lingvistik nuqtayi nazaridan o'rganishda tadqiqotchini birinchi navbatda matnning umumiy mohiyati va emotsional mazmunini ochib beradigan til vositalari qiziqtiradi.

Matnning psixologiyasida nuqtayi nazaridan tahlil qilishda esa, matnning yaratadigan va uni qabul qiladigan individning til va tafakkur faoliyati, ya'ni "til sistemasi elementlari yordamida haqiqatni ongda aks ettira oladigan til shaxsi" diqqat e'tiborida bo'ladi. Agar tilshunoslik matnga "ma'lum til faktlarini kuzatishga xizmat qiladigan material, real aytilgan (yozilgan) jumlarlar yoki jumlarlar yig'indisi" sifatida qarasa, psixologiyasida matnga "kommunikatsiya aktining shakli, kommunikatsiya predmetining zaruriy tarkibiy qismi, muallif va resipient" sifatida qaraydi. Bunda barcha matn aniq kommunikativ holat ramkasida o'rganiladi, matnlarning shakli va mazmuni kommunikatsiyaning ishtirokchilari va individlarning psixologik xususiyatlari orqali aniqlanadi.

Psixologik nuqtayi nazaridan matn yaratish va uning mazmuniy idroki individning nutqiy tafakkuri mahsuli, obyektiv borliqni til tizimi vositasida aks ettirish qobiliyati sifatida namoyon bo'ladi. Bunda matnning shakli va mazmuni muayyan kommunikativ vaziyat qatnashchisi – konkret shaxsning psixologik xususiyatlari asosida aniqlanadi¹.

Psixologiyasida tadqiqotlarda matnning matn tuzuvchi – matn – resipientdan iborat uchlik nuqtayi nazaridan tadqiq etilishi unda xususan shaxs omilining rolini chuqur o'rganishni taqozo etadi.

Rus tilshunosi va psixologi V.P.Belyanin matnning psixologiyasida xususiyatlari yoritilgan "Основа психологической диагностики (модели мира в литературе)" nomli asarida matnga lingvistik va psixologik yondashuv haqidagi quyidagi konsepsiyasini yaratadi:

1. Nutq ortida nafaqat til tizimi, balki psixologiya ham turadi (nutq yaratilish jarayoni nazarda tutilgan).
2. Har xil matn ortida har xil psixologiya turadi (matn tuzuvchining matnda aks etuvchi subyektiv xususiyatlari nazarda tutilgan).
3. Badiiy matn tuzilishi aksentuallashgan ong tuzilishiga muvofiqdir (ong psixik tuzilishining matn tuzilishiga ta'siri nazarda tutilgan).

4. Emotsional-mazmuniy dominantada badiiy matnning semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, shuningdek, uning ustlubiyati namoyon bo'lishida asosiy rolni bajaradi.

5. Matn voqeelik – ong – olam manzarasi – til – matn tuzuvchi – o'quvchi – matn proyeksiyasidan iborat tizim unsuri hisoblanadi (matn yaratilishi va idrokining barcha lisoniy va nolisoniy omillari qayd qilingan).

6. O'quvchining badiiy asar haqidagi o'z talqini bo'lishi mumkin. Bu talqin matn bilan birga o'quvchining psixologiyasiga ham bog'liq bo'ladi (matn idrokining xususiy hodisa ekanligi ta'kidlangan).
V.P.Belyanin fikricha, har bir o'quvchi muayyan matn haqida o'z interpretatsiyasiga ega bo'lishi mumkin. Matn idroki natijasida yuzaga keluvchi interpretatsiya xarakteri faqat matnning emas, balki o'quvchining ham psixologik xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Muallif bilan o'quvchi psixologik jihatdan qanchalik yaqin bo'lsa, ularning matn haqidagi talqini shunchalik muvofiq bo'ladi².

Barcha psixologiyasida tadqiqotlarda matnning qabul qilish va tushunish jarayonlarining murakkabligi va ko'p planliligi ta'kidlanadi. I. A. Zimmaya nutqni qabul qilishning uch asosiy darajasini ajratadi. Aniqlash darajasida har bir kiruvchi tovush signali resipientning xotirasida allaqachon mavjud bo'lgan etalon bilan alohida solishtiriladi. Aniqlik darajasida ikki yonma yon turgan tovushning birikuv imkoniyati e'tiborga olinadi. Keyingi bosqichda ijobiy yoki salbiy natijaga ega bo'lishi mumkin bo'lgan tartibga solingan tovush birikuvlarini (so'zlar va butun sintaktik strukturalar) anglash yuz beradi. Anglash bosqichining ijobiy natijasi tushunish hisoblanadi. Shuning uchun ham nutqni qabul qilishga mazmuniy qabul qilish deyiladi. Shunday qilib, matnning qabul qilish va tushunish jarayoni quyi, sensor (tovushlarni bilish), yuqori, mazmuniy darajalar o'zaro chambarchas aloqaga kirishgan pog'onali tizimni namoyon qiladi. Matnning anglashdagi pog'onalilik alohida so'zlar ma'nosining talqinidan asta-sekin butun ifodalarni ma'nosini tushunishga, undan matnning umumiy g'oyasini aniqlashga o'tishda ko'rinadi. Biroq bu jarayonlar, ya'ni alohida so'zlar va ifodalarni tushunish yordamchi amallar rolini o'ynamaydi. Chunki resipient matnga murojaat qilar ekan, u hech qachon alohida so'zlar va ifodalarni tushunishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi. Tushunish jarayoni xabarning umumiy mazmunini izlashdan, gipotezalarini ilgari surishdan boshlanadi. Keyin sensor (tovushlarni bilish), leksik (alohida so'zlarni qabul qilish) va sintaktik (alohida jummalarni qabul qilish) kabi quyi

¹ Зорькина О.С. О психологическом подходе к изучению текста // Язык и культура. –Новосибирск, 2003. –С. 205-210.

¹ Белянин В.П. Основы психологической диагностики (модели мира в литературе). –М.: Тривола, 2000. –С.8-9.
² Белянин В.П. Курсовый курс асар, 8-бет.

darajalarga o'tiladi. Ya'ni matnning tushunishning real jarayoni xabar kelib tushgan tartiblar bilan to'g'ri kelmaydi.

Respiyent matn bilan dastlab tanishganda undagi yo'nalishni aniq belgilab olish maqsadida turli tayanchlardan foydalanadi. U notanish bo'lgan chet tilida, hatto sun'iy tildagi matnning qabul qilayotganda so'zlar orasidagi probellarga, tinish belgilariga, takroriy ifodalarga va so'zlarga qarab, darrov qandaydir ma'noli qismlarni ko'rishga harakat qiladi. Bunda struktur tayanchlar muhim rol o'ynaydi. Ularning funksional mohiyati respiyentning nutqiy tajribasi ko'ra shakllanadi.

Matnning anglash natijasida individda bu matnning proyeksiyasi (tasviri) shakllangan bo'lishi kerak. Matnning proyeksiyasi respiyentda belgilar mahsulotining o'zaro ta'siri natijasida shakllangan tasavvurlar tizimini tashkil qiladi. Shu bilan birga, ayni matn turli respiyentlar tomonidan turlicha talqin etilishi ham kuzatiladi. Bu ko'pincha badiiy matnga aloqador bo'ladi. Shuning uchun matnning qabul qiluvchi o'zi uchun boshqa respiyentlarning va hatto muallifning fikridan ham farqli bo'lgan shaxsiy proyeksiyasini yaratishi mumkin.

Ayni matnning qabul qilinishidagi variantlilikni qator psixologik sabablar bilan izohlash mumkin. Bunga birinchi galda shaxsning motivatsion, kognitiv va emotsional sferasini, ya'ni kishining mazkur matnga murojaat qilishga undagan ehtiyojlari, motiv va maqsadlari, matnning qabul qilish vaqtidagi emotsional holati, xabarni qabul qilishdagi diqqatining jamlash darajasi va h.k.ni kiritish mumkin. Shuningdek, matnning anglashda individ, albatta, o'zining dunyo haqidagi bilimlariga, tasavvurlariga suyanadi. Shunga ko'ra, matnning qabul qiluvchi individning jinsi va yoshi alohida e'tiborga olinishi lozim bo'ladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Nutqni idrok qilish faoliyatini qanday tarkibiy qismlarga ajratiladi?
2. Nutqni idrok qilish qaysi bosqichlar vositasida amalga oshadi?
3. A.A. Brudniy va L.S. Svetkovaning nazariy ta'limotiga ko'ra, tushunishning qanday darajalari mavjud?
4. Motorli nazariyaga ko'ra, inson nimalarni aniqlaydi?
5. Ch. Osgud tomonidan taklif qilingan modelni izohlab bering.
6. L. S. Svetkova tomonidan taklif qilingan modelni tushuntiring.

Adabiyotlar

1. Белянин В. П. Психоллингвистика. –М., 2004.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. –М., 1996.
3. Глухов В.П. Основы психоллингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. –М.: АСТ: Астрель, 2005.
4. Леонтьев А.А. Основы психоллингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Смысл, 1999.
5. Сахарный Л.В. Введение в психоллингвистику. –Л., Изд. ЛГУ, 1989.

9-MA'RUZA

PSIXOLINGVISTIK TADQIQOT METODLARI

Reja:

1. Psixolingvistikada eksperimentning roli
2. Assotsiativ eksperiment
3. So'z va so'z guruhlari eksperiment asosida o'rganish

Tayanch so'z va iboralar: eksperiment, assotsiativ eksperiment, sintagmatik munosabat, assotsiativ guruhlar, stimol-so'z, reaksiya-so'z, paradigmatik assotsiatsiya, sintagmatik assotsiatsiya, erkin assotsiativ eksperiment, yo'naltirilgan assotsiativ eksperiment, zanjirli assotsiativ eksperiment.

9.1. Psixolingvistikada eksperimentning roli

Psixolingvistika birinchi galdan eksperimental fan hisoblanadi. Nutq faoliyatini eksperiment asosida o'rganish qator afzalliklarga ega. Tayyor matndagi oddiy nutqni an'anaviy metodlar asosida o'rganayotgan tadqiqotchi passiv kuzatuvchi rolini bajarsa, eksperiment asosida o'rganishda u faoliyatning aktiv qatnashuvchisiga aylanadi, eksperiment jarayoniga va uning xarakteriga ta'sir qila oladi. Tadqiqotchi holatni modellashtirish mobaynida tayyor matnini tahlil qilishga nisbatan nozik nutq mexanizmlarini ko'proq o'rgana oladi; oddiy kuzatish metodiga nisbatan qisqa vaqt ichida ko'proq materialga ega bo'la oladi.

Shu bilan birga, eksperiment an'anaviy tilshunoslikda quyidagi e'tirozlarni tug'diradi:

1. Eksperiment materiallari juda qiziqarli, biroq eksperimentda haqiqatan ham til qoidalari aniqlanadimi? Buni eksperiment olib boruvchilar qanday isbotlashadi?
2. Eksperimentda oddiy, tabiiy nutq uchun xarakterli bo'lmagan sun'iy holatlar yuzaga keladi.
3. Oddiy nutqda hech qanday eksperiment bilan tashkil qilib bo'lmaydigan holatlar bo'ladi, ya'ni eksperiment metodlarining imkoniyatlari cheklangandir.

Bunday e'tirozlarni psixolingvistika quyidagicha javoblaydi:

1. Avvalo, eksperimentda til yoki nutq o'rganiladimi? degan savolga javob berish kerak. An'anaviy tilshunoslik tilga faqat nutq orqaligina chiqilishini tan oladi. Agar til oddiy matnlar orqali o'rganiladigan bo'lsa, u holda, nega uni eksperiment asosida olingan matnlar orqali o'rganib bo'lmaydi?

2. Garchi eksperimentda sun'iy holatlarning mavjud bo'lishi ehtimoli bo'lsa-da, eksperimentda aniqlangan nutq faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari eksperimentdan tashqaridagi holatlar uchun ham xosdir. Tipik va tipik bo'lmagan, tabiiy va sun'iy holatlar orasiga aniq chegara qo'yish mumkin emas.

3. Eksperiment psixolingvistik tadqiqotning yagona metodi emas. Psixolingvistika an'anaviy tilshunoslikda qo'llaniladigan materialni ham, kuzatish metodini ham inkor qilmaydi. Psixolingvistika bu materialdan foydalanadi, biroq undan boshqacharoq, ya'ni kengroq kontekstda, kengroq material va metodlar asosida foydalanadi.

Eksperiment natijalarining to'g'riligini tekshirish uchun turli eksperimental metodikalardan foydalanish so'ngra olingan ma'lumotlarni qiyoslash tavsiya etiladi. Eksperiment natijalari bilan eksperimentsiz xulosalar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni aniqlashda ham foyda bor.

Nihoyat, o'rganilayotgan nutqiy faoliyatning qonuniyatlari juda murakkab bo'lgani uchun turli variantlardagi eksperimentlarni o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan, bir xil topshiriqni bir paytning o'zida ham talabalar, ham o'quvchilarga berish mumkin.

Tilshunolar o'rtasida fonetika bo'yicha eksperimental ishlar ancha yaxshi tanilgan. Eksperimental fonetika nutq tovushlarini tadqiq qilishda eksperimental metoddan foydalaniladi. Eksperimental fonetik metod nutq tovushlarini, prosodematik hodisalarni (masalan, intonatsiya, pauza, ritm) o'rganishda tovushlarni yozib oluvchi, ularni, mohiyatidan kelib chiqib, tahlil qiluvchi maxsus texnik vositalardan, asboblardan foydalaniladi. Eksperimental – fonetik metod o'z ichida somatik, pnevmatik va elektroakustik turlarga bo'linadi.

Semantika sohasidagi tadqiqotlarda ham qator qiziqarli eksperimental metodikalar ishlab chiqilgan va yaxshi natijalar qo'lga kiritilgan. Biroq semantika sohasidagi tadqiqotlar oz va ular fonetik tadqiqotlar singari mashhur emas. Shuning uchun semantika sohasidagi eksperimentlar xususida to'xtalish joiz bo'ladi.

9.2. Assotsiativ eksperiment

So'z sintagmatik munosabata (til birliklarining nutq oqimida yuz beradigan ketma-ketlik xususiyatlari asosidagi munosabatlari: *U/ertalabdan kechgacha/ ishlaydi*) kirishi bilan birga, nutqiy jarayondan tashqarida boshqa so'zlar bilan umumiylik belgisiga ko'ra so'zlovchi til xotirasida assotsiatsiyalashadi va bu assotsiatsiyalashgan birliklar xotirada muayyan guruhlarini hosil qiladi.

Guruh birliklari o'rtasida esa xilma-xil munosabatlar mavjud bo'ladi. Masalan, *ishla* so'zini aytishimiz bilan beixtiyor xayolimizda bir tomondan *so'zla*, *tuzla*, *muzla* singari so'zlar guruhi, ikkinchi tomondan, *ishchi*, *ishsiz*, *ishli* kabi so'zlar guruhi keladi. Yoki rus auditoriyasidan *poet* so'ziga harqanday so'z bilan tezda javob berishini so'rasangiz, rus auditoriyasining taxminan 100dan 90tasi shubhasiz *Pushkin* deb javob beradi. Mohiyatan stimuly (poet) berildi va bu stimulga reaksiya (Pushkin) olindi.

Lisoniy birliklarning bunday munosabati sintagmatik munosabatdan tubdan farq qiladi. Bu munosabat sintagmatik munosabatdan farqli ravishda ketma-ketlikka asoslanmaydi. Balki so'zlovchi xotirasida o'zaro bog'langan holda joylashadi.

Ongimizda hosil bo'lgan assotsiativ guruhlar ma'lum umumiy belgisiga ega bo'lgan munosabat a'zolarining yaqinlashuvi bilan chegaralanmaydi. Ong har bir munosabatda munosabat a'zolarining bog'lovchilar xarakterini ham qamrab oladi. Natijada nechta assotsiativ qator bo'lsa, shuncha farqli munosabatlarni hosil qiladi. Masalan, o'zakkodoshlik asosida birlashgan so'zlar guruhi qo'shimchadoshlik asosida birlashgan so'zlar guruhi. Har qanday so'z o'zi bilan assotsiativ munosabatda bo'lishi mumkin bo'lgan so'zni doimo esga soladi.

Sintagmatik munosabatda elementlar ketma-ketligi va o'zaro almashinishi haqida tasavvurga ega bo'lsak, assotsiativ guruh a'zolarining esa xotiramizda aniq miqdori va aniq ketma-ketligi mavjud bo'lmaydi.

Bir qarashda bunday qorishiq manzaradan qandaydir qonuniyatni aniqlab olish qiyin ko'rinadi. Shuning uchun ham uzoq vaqtgacha tilshunostlar tarafidan assotsiativ strukturalarni tushunish qiyin bo'lib kelgan.

Assotsiativiyani ma'lum turlarga, xususan, paradigmatik va sintagmatik assotsiativiyalarga ajratish mumkin. Paradigmatik assotsiativiyalarda stimuly va reaksiya koordinatsiya (stul-taburetk), subordinatsiya (meva-olma) yoki superordinatsiya (stul-mebel) munosabatida bog'langan bo'lishi mumkin. Koordinatsiyali paradigmatik assotsiativiyalar sinonim (do'st-o'rtiq) va antonim (do'st-dushman) munosabatlarga ajratilishi mumkin. Sintagmatik munosabatlarda turkumlarga ko'ra bo'lish mumkin: ot-fe'l (do'st-kelmoq), ot-sifat (do'st-sodiq) va h.k. Lekin assotsiativiyalar munosabatlarda bunday tasniflar ham yetarli bo'lmaydi. Ular yana mavzular bo'yicha yosh, jins, kasb-kor va h.k. bo'yicha davom ettirish mumkin. Shuningdek, turli xalqlarning madaniy-tarixiy ana'analari bilan bog'liq qiziqarli assotsiativiyalarni kuzatish

mumkin: non stimuliga ruslar *tuz*, o'zbeklar *choy*, fransuzlar *vino*, koreyslar *shirinlik*, deb reaksiya qilinadi.

Semantik tadqiqot metodlari orasida erkin assotsiativiyasi metodikasi ulohida o'rin tutadi. 1910-yilda birinchi lug'at - "Ingliz tilining assotsiativ me'yorlari" nashr qilindi. 1977-yilda Moskvada "Словарь ассоциативных норм русского языка" kitobi nashr qilindi. Unda birgina *орье* stimuly-so'ziga 209 ta javob berilgan: *мосаруш* - 39, *ераз* - 30, *верный* - 29, *хороший* - 16, *мой* - 10, *недуге* - 9, *близкий* - 5 va h.k.

Assotsiativ eksperiment (associative experiment) semantikaning psixolingvistik tahlili eng ko'p ishlangan texnika hisoblanadi.

Assotsiativ eksperimentning o'tkazish tartibi. Tajriba o'tkaziluvchilarga yoki respondentlarga muayyan stimuly so'zlarning to'yxatini beriladi va ulardan xayollarga birinchi kelgan reaksiya so'zlarni aytilish so'raladi. Odatda, har bir respondentga 100ga yaqin so'z beriladi va ularga 7-10 daqiqa ichida javob berish so'raladi. Assotsiativ lug'atlardagi reaksiya so'zlarning aksariyati universitet va kollejlardagi stimuly til ona tili bo'lgan 17-25 yosh orasidagi talabalardan olingan.

Eksperiment maqsadi: respondentning internet haqidagi tasavvurlarini, xususan, internet bilan bog'liq o'rtacha assotsiativ qatorlarni tushunishi; so'zlar orasidagi assotsiativ munosabatlarning joylashuvi va tahlili, ularning obyektiv qonuniyatlarga asoslanganligini aniqlash.

Eksperiment sharti: Auditoriyaga anketa ko'rinishidagi internetga oid stimuly-so'zlar ro'yxatini o'z ichiga olgan stimuly material tarqatiladi. Anketani olgan respondentlar stimuly-so'zlarni o'qishadi va bu so'zlarni o'qish jarayonida xayollarga birinchi kelgan bitta reaksiya-so'zni darhol stimuly-so'zlarning qarshisiga yozishadi.

Eksperiment vaqti: 3 daqiqa.

ANKETA

1. Ismi-sharifi _____
2. Kursi _____
3. Yoshi _____

№	Stimuly-so'zlar	Reaksiya-so'zlar
1	internet	teleqon bilim markazi
2	kompyuter	reklamatur prezentatlar tahrishi yanigilik
3	tarmoq	internet telefon xborot kino kor'sh
4	chat	zaflovchi yozishuvchi komp
5	forum	fond foydalanuvchilari jamoasi teleqon
6	e-mail	pochtaxona letters internet accoun

#zi zay
Xazirna
Zavvar
Chakoval
zi ziqarli
Bojole
yangilik

Voluntary
work
Childeare

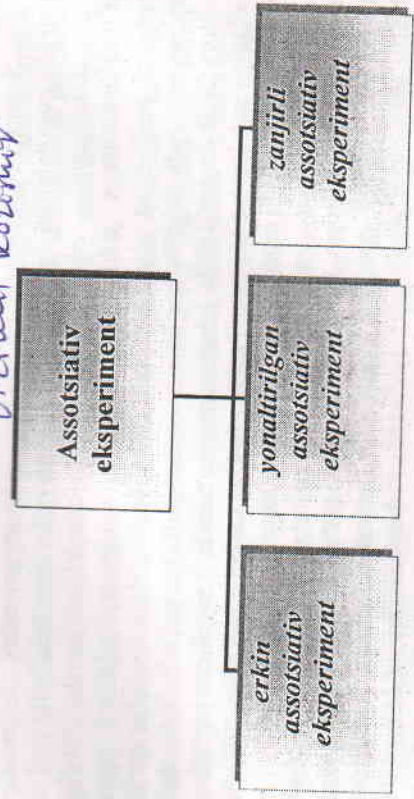
Mem. N. Meh. Mad.

7	veb-sahifa	google	Exel	Sayt	claryo
8	informatiya	ayborot yangi'lik	ma'lumat	google	
9	kommunikatsiya	ayb. yetkaz. qab.	tasvirlar	google	
10	blog	g'harib	tarmaq	albedo	
11	skype	korishish	ochirish	sharh	shis
12	parol	sherket	security	sharh	shis

Ariza
tashunavir
foydas
qizi garhi
diyodor
moxfiy

Assotsiativ eksperimentning quyidagi turlari mavjud:

Virtual ko'rish

Erkin assotsiativ eksperimentda respondentlarning reaksiyasiga hech qanday chegara qo'yilmaydi.

Yo'naltirilgan assotsiativ eksperimentda respondentlardan ma'lum grammatik yoki semantik guruhdagi assotsiativlarni (masalan, otlarga mos sifat topish) berish so'raladi.

Zanjirli assotsiativ eksperimentda respondentlardan bir qancha stimullar so'zlarga (masalan, 20 soniya ichida 10 ta reaksiya so'z berish) assotsiativlar berish so'raladi.

Xullas, assotsiativ eksperiment ishonarli lingvistik va psixolingvistik informatsiya beradi. Ommaviy eksperiment materiallari tilning ma'lum assotsiativ guruhlari, madaniy xususiyatlari, ijtimoiy differentsiatsiyasini aniqlashda, sotsiologik va ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarni amalga oshirishda qo'l keladi.

9.1. So'z va so'z guruhlari eksperiment asosida o'rganish

Erkin assotsiativ metodikasi ko'p narsalarni belgilay olsa-da, u cheklangandir. Chunonchi, u nomlarning standart, chastotali assotsiativ aloqalarini yaxshi aniqlarkan, botiniy aloqalarni aniqlashda yaxshi ishlay

olmaydi. U holda, botiniy assotsiativ aloqalarni qanday o'rganish mumkin? degan savol tug'iladi. Bunga faqat bir yo'l bilan, ya'ni assotsiativni "erkin" emas, "yo'naltirish" orqali erish mumkin. Boshqacha aytganda, assotsiativ hududni qisqartirish orqali botiniy assotsiativ aloqalarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Bunda so'zning antonimlari qo'l keladi. So'zning antonimini berish assotsiativni "yo'naltirilgan" qiladi. Masalan, *sovuq* so'zining antonimi turli kontekstlarda olinadi:

- sovuq* - issiq 63, iliq 29, va b. 8;
- sovuq suv* - issiq suv 89, iliq suv 9, va b. 2
- kostryulkadagi sovuq suv* - kostryulkadagi issiq suv 84,
- kostryulkadagi iliq suv 10, va b. 10;*
- daryodagi sovuq suv* - daryodagi issiq suv 8, daryodagi iliq suv 85, va b. 7.

Xullas, botiniy assotsiativ strukturalarda ham zohirda bo'lgani kabi assotsiativ aloqalarning qonuniyatlari mavjudligini ko'rish mumkin: kuchli aloqalar kuchsizlarni "unutadi", shu bilan birga, assotsiativlar "yo'naltirilgan" da kuchsiz aloqalar faollashishi ham mumkin.

Kontekstlarni kengaytirish va yo'nalishni kuchaytirish orqali botiniy assotsiativ strukturalarga shunchalik chuqur kirib borish mumkin. Biroq bunday assotsiativlarning xususiyatlari ularning shunchaki oddiy nutqiy hodisalar emasligini, aksincha, aniq, ijtimoiy mustahkamlangan kontekst tomondan asoslangan strukturalar ekanligini ko'rsatadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Psixolingvistika qanday fan hisoblanadi?
2. Nutqiy faoliyatni eksperiment asosida o'rganish qanday afzalliklarga ega?
3. Eksperiment an'anaviy tilshunoslikda qanday e'tirozlarni tug'diradi?
4. Eksperiment natijalarining to'g'riligini tekshirish uchun nimalar tavsiya etiladi?
5. Assotsiativni qanday turlarga ajratish mumkin?
6. Assotsiativ eksperiment o'tkazish tartibini tushuntirib bering.
7. Assotsiativ eksperimentning qanday turlari mavjud?
8. Erkin assotsiativ eksperimentning boshqa assotsiativ eksperimentlardan farqi nima?

Adabiyotlar

1. Белянин В. П. Психоллингвистика. -М., 2004.
2. Глухов В. П. Основы психоллингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. -М.: АСТ: Астрель, 2005
3. Сахарный Л. В. Введение в психоллингвистику. -Л., Изд. ЛПУ, 1989.

10-MA'RUZA PATOPSIXOLINGVISTIKA

Reja:

1. Afaziya va uning turlari
2. Alaliya va uning ko'rinishlari

Tayanch so'z va iboralar: nutq patologiyasi, afaziya, total afaziya, qisman afaziya, motor afaziya, sensor afaziya, harakat afaziyasi, akustik afaziya, semantik afaziya, telegraf usuli, alaliya, sensor alaliya, motor alaliya, sensomotor alaliya, Broka markazi, Vernike zonasi.

10.1. Afaziya va uning turlari

Nutqiy patologiya jarayonini o'rganish juda qiyindir. Chunki nutqida kamchiliklari mavjud insonlar muloqotga kam kirishadilar va o'rganish obyekti sifatida o'zlarining ustida eksperiment olib borishni uncha xohlamaydilar. Klimik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, miya faoliyatining buzilishi, nutqiy faoliyatning buzilishiga olib keladi. Hatto alkogol, qattiq toliqish, qo'rqinch tufayli vaqtincha miya buzilishi inson nutqiga ta'sir qiladi.

Tilshunoslar uchun nevroptologlar tomonidan o'rganiladigan afaziya hodisasi muhim hamiyatga ega. Miya qismlarining shikast topishi tufayli vujudga kelgan nutq buzilishiga *afaziya* (yunoncha a – inkor, fasis – nutq, ya'ni nutq yo'qotilishi) deyiladi.

Afaziyani o'rganish miyada nutqiy markazlarni joylashishini aniqlash imkonini berdi. Nutqiy patologiya yo'nalishining eng yaxshi ishlangan bo'limi afaziologiya hisoblanadi. Bugungi kunda nutqiy mexanizmlarning detalli modeli ishlab chiqilgan. O'ng qo'lda ish qiladiganlar, yozadiganlarda (95%) nutqiy zonalar chap yarim sharda joylashgan. Shunday ekan afaziologiya chap yarim sharning tadqiqi bilan shug'ullanadi.

Afaziya miyaga qon quyilishi (insult), miya o'simtasi, biror bir mexanik shikast tufayli vujudga keladi. Agar miyadagi nutqiy zonalarining hammasi shikastlansa, *total afaziya* yuzaga keladi. Bunday holatda nutq umuman yo'qoladi va uni tushunish amalga oshmaydi. Agar miyaning nutqiy zonalaridan biri ishlab ketsa, *qisman afaziya* vujudga keladi.

Motor afaziya inson miyasidagi Broka zonasi shikastlanganda maydonga keladi. Afaziyaning bu turida inson nutqni tushuna oladi, lekin gapira olmaydi. Broka markazini 1861-yilda fransuz olimi P.Broka kashf qilgan. U miyaning chap peshona pastki orqa burmasida joylashgan.

Ikkinchi nutqiy zona nemis olimi K.Vernike tomonidan 1874-yili kashf qilingan. U miyaning yuqori chakka burmasida joylashgan. Bunda odamlar nutqga ega bo'ladilar, lekin o'zga nutqni tushunmaydilar. Afaziyaning bu turi *sensor afaziya*, deb nomlanadi. Miyada joylashgan harakat markazi (Broka zonasi) va eshitish markazi (Vernike zonasi) biri-biri bilan uzviy bog'liqdir.

Harakat afaziyasida bemor so'zlarni talaffuz qila olmaydi, garchi u uning aytilgan nutqni tushunadi, bunda miyaning chap peshona pastki orqa burmalarida joylashgan Broka markazi shikast yegan bo'ladi. Agar bosh miyaning yuqori chakka miyasida joylashgan Vernike markazi shikastlansa, *akustik afaziya* sodir bo'ladi. Bunday holda bemor gapira oladi, lekin nutqni tushunmaydi, unda "fonematik eshitish qobiliyati" buziladi. U so'zlarni tushunib bo'lmaydigan shovqindek qabul qiladi, ma'nosiga tushunmaydi. U hamma tovushlarni eshitadi, lekin ularni umumlashtirish va ajratish qobiliyatini yo'qotadi. Bularning hammasi ikkilamchi buzilishlarga – so'zlarning noto'g'ri talaffuz qilinishiga, yozish qobiliyatining buzilishiga olib keladi.

Bosh miya quyi qismi faoliyatining shikasti nutqni qisman tushunishga olib keladi. Bunday holda *semantik afaziya* yuz beradi. Bemor mantiqiy grammatik munosabatlarni tushunmaydi. Masalan, "otamning akasi", "akamning otasi" yoki "yoz bahordan keyin", "bahor yozdan keyin" kabi so'z birikmalarini farqlay olmaydi.

Miyaning chakka qismlarining shikasti markaz faoliyatining buzilishiga, ya'ni nutqiy elementlarning ketma-ket bog'liqligini uzluksiz aloqaga olib kelishini ta'minlay olmay qoldi. Bunda bemor nutqni tushunadi va o'zi gapira oladi, lekin to'liq bir gapni tuza olmaydi, hammaga ma'lum grammatik qoidalar – ega va kesimni bog'lanishiga rioya qilmaydi. U uzib-kesib "*telegraf usulida*" gapiradi. Bu misollardan ko'rinib turibdiki, bosh miya funksiyasi buzilishini o'rganish, tilning grammatik, fonetik, semantik jihatidan nutq jarayonini tahlili uchun material bo'la oladi.

Nutq markazlarini o'rganish ichki nutq jarayonini o'rganishga yo'l ochib beradi. Bu jarayonda inson ichida o'ylaydi, o'z fikrini ovoz chiqarib namoyon qilmaydi. Odatda, ichki nutq eshittirib aytilgan so'zlarni oldini oladi. Ichki nutqda Broka harakati markazi to'xtab qoladi, lekin o'chmaydi.

10.2. Alaliya va uning ko'rinishlari

Alaliya (yunon. α - inkor yuklamasi va qad. yunon. lalia – nutq) – nutqiy buzilishning bir ko'rinishi bo'lib, u aqli raso, eshitish qobiliyati

bekam-ko'st bo'lgan bolalarda nutqning bo'lmashligi yoki nutqning juda kech paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi.

Ko'pincha ona qornida yoki tug'ilish vaqtidagi bola miyasi chap yarim sharining shikastlanishi, shuningdek, uning nutqiy davrigacha bo'lgan miya kasalliklari va jarohatlari alaliyaga sabab bo'ladi. Keyinchalik bunday bolalarning nutqni egallashlarida muayyan qiynchiliklar kuzatiladi: so'z boyligi juda sekinlik bilan shakllanadi, ifodalarni qiynchilik bilan yangilish tuzishadi. Masalan, *Мальчик горка санках катается* – *Bola tepalik chana-da uchyapti* (*Мальчик катается на санках с горки* – *Bola tepalikda chana-da uchyapti*). Ba'zan bunday bolalarning o'zining nutqi bo'ladi. Masalan, *Ляля куля гуля* (*Девочка катается на лыжах* – *Qizcha chang'ida uchyapti*).

Alaliyada nutq quyidagicha rivojlanishi mumkin:

Nutq umuman paydo bo'lmashligi yoki juda sekin paydo bo'lishi mumkin. Bola 10-12 yoshlarga kelib 2-3 yoshli bolalardек gapirishi, ya'ni grammatik jihatdan tugallanmagan ifodalar qo'llab, tovushlarni buzib, juda noaniq, noto'liq gapirishi mumkin.

5-6 yoshdan keyin faol yoki nafaol holatda nutq boshlanishi mumkin. Biroq maktabga borish vaqtida baribir yaxshi ko'rsatkichlarga erisha olmaydi. Shuning uchun uning umumiy maktablarda ta'lim olishi imkonisiz bo'ladi.

Har qanday holatda ham alaliyali bolalarda nutqiy nuqsonlar tufayli intellektual rivojlanishda qo'lloqlik vujudga keladi. Odatda, bolalarda alaliyanning mavjudligi haqida uch yoshdan keyin aytiladi. Ungacha nutq rivojlanishining kechikishi deiysh maqsadga muvofiqdir.

Odatda, nutq rivojlanishining kechikishi bola tomonidan mustaqil ravishda yengib o'tiladi (ko'pincha o'zidan keyin tovushlarni to'liq talaffuz qila olmaslik asoratini qoldiradi).

Shunday holatlar ham bo'ladi-ki, (deyarli o'g'il bolalarda, ko'pincha irsiy ko'rinishda) uch yoshgacha hech gapirmay jim yurgan bola birdaniga aniq, lo'nda va to'liq ifodalar bilan gapira boshlaydi. Shunga ko'ra, nutq rivojlanishining kechikishini alaliyadan farqlash murakkab bo'ladi. Shuning uchun gapirmagan bolalarni ikki yoshida logoped maslahatiga olib borish kerak. Mashg'ulotlarni iloji boricha ertaroq boshlash lozim.

Maktab yoshigacha bo'lgan alaliyali bolalar uchun maxsus maktabgacha ta'lim va tibbiyot muassasalari (logoped guruhlari yoki og'ir nutq buzilishlari kuzatilgan bolalar bog'chalari, statsionarlar va sanatoriyalar) mavjud. Ularda tibbiyot-pedagog xodimlar maxsus mashg'ulotlar olib borishadi.

Maktab yoshida bo'lgan alaliyali bolalar uchun maxsus ta'lim muassasalari kerak bo'ladi. Maxsus maktablarda nutqi cheklangan bolalarning har tomonlama ta'lim va tarbiya olishlari uchun sharoitlar yaratib beriladi.

Alaliyali bolalarning aksariyati bolalar poliklinikasi va psixonevrologik dispanserlarning logopedlaridan boshlag'ich yordam oladilar.

Alaliyanning uch ko'rinishi mavjud:

1. *Sensor alaliya* – impressiv (lot. impressio taassurot) nutqning norasoligi, unda so'zlarning ma'nosi va tovush ifodasi o'rtasida uzilish kuzatiladi. Sensor alaliyada bolada yaxshi eshitish qobiliyati bo'lishiga qarabmasdan, unda atrofdagilar nutqini tushumishda buzilish kuzatiladi. Ya'ni bola nutq tovushlarini farqlay olmagan, xuddi ularni "eshitmayotgani" uchun gapirishni o'rganmaydi. Holbuki, bunda har qanday boshqa "nutqiy bo'lmagan" tovushlarni juda yaxshi eshitadi va ularning ta'siriga yaxshi javob qaytaradi. Bunday bolaning xususiy nutqi to'liq mavjud bo'lmashligi yoki ayrim alohida poyma-poy so'zlar, exolaliyalar (faqat hozirgina eshitgan so'zini takrorlash)dan iborat bo'lishi mumkin. Sensor alaliyanning paydo bo'lishiga eshitish-nutq analizatori (Vernika markazi)ning miya qobig'i oxiri va uni o'tkazish yo'llarining jarohatlanishi sabab bo'ladi.

2. *Motor alaliya* – ekspressiv (lot. expressio ifoda) nutqning norasoligi. Unda bola nutqni to'la tushunadi biroq o'zining nutq organlarini (til, lab, pastki jag') yaxshi boshqara olmaganligi bois gapirishni o'rgana olmaydi. Motor alaliyada bolaning mushaklari sog'lom bo'ladi, faqat ularni o'zi xohlagandek harakatlantira olmaydi. Ya'ni nutq harakatlarini bajara olmaydi yoki yomon bajaradi (nutq tovushlarini, binobarin so'zlarni talaffuz qila olmaydi), biroq nutqsiz harakatlarning barchasi joyida bo'ladi (u ovqat mahalida og'zini ochadi, chaynaydi, yalaydi, kuladi va h.k.). Motor alaliyanning paydo bo'lishiga nutq-dvigatel analizatori (Broka markazi)ning miya qobig'i oxiri va uni o'tkazish yo'llarining jarohatlanishi sabab bo'ladi.

3. *Sensomotor alaliya* – sensor va motor alaliyanning kombinatsiyasidan vujudga kelgan bo'lib, unda turli darajada eshitish va dvigatel buzilishlari mavjud bo'lib, eng og'ir nutqiy defekt hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Nutqiy faoliyatning buzilishiga nimalar sabab bo'ladi?
2. Afaziya qanday hodisa?
3. Afaziyani vujudga keltiruvchi sabablarni ko'rsating.

4. Qachon total afaziya yuz beradi?
5. Broka zonasi shikastlanganda qanday afaziya vujudga keladi?
6. Vernika markazi shikastlanganda qanday afaziya vujudga keladi?
7. Qanday holatlarda semantik afaziya yuz beradi?
8. Alaliya qanday hodisa?
9. Bolalarda alaliyaning mavjudligi haqida necha yoshdan keyin aytiladi?
10. Sensor alaliya nima?
11. Motor alaliya nima?
12. Sensomotor alaliya nima?

Adabiyotlar

1. Белянин В. П. Психоллингвистика. – М., 2004.
2. Глухов В. П. Основы психоллингвистики. Учеб. пособие для студентов педвузов. – М.: АСТ: Астрель, 2005
3. Сахарный Л. В. Введение в психоллингвистику. – Л., Изд. ЛГУ, 1989.

11-MA'RUZA LAKUNALAR

Reja:

1. "Lakuna" tushunchasi
2. Lakunalarning turlari
3. Lakunalarni bartaraf qilish yo'llari

Tayanch so'z va iboralar: lakuna, bo'shliq, zid so'zlar, oraliqlar, fonli leksika, realiya, madaniyatlararo muloqot, muqobil, verbal, noverbal, kommunikatsiya, muloqotning uzilishi, lisoniy to'qnashuv, madaniy shok, subyektiv lakunalar, milliy-psixologik lakunalar, faoliyat-kommunikativ lakunalar, matniy lakunalar, madaniy makondagi lakunalar, etnografik lakunalar, retsiyent, assotsiatsiya to'ldirish usuli, kompensatsiyalash usuli, lakunologiya.

11.1. "Lakuna" tushunchasi

"Lakuna" termini ilk bor kanadalik tilshunolar J.P. Vine va J. Darbelnet tomonidan ilmiy muomalaga kiritilib, unga shunday ta'rif berilgan: "Bir tildagi so'z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o'rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi!"¹

V.G. Gak lakunalarni "tilning leksik tizimidagi bo'shliqlar, bor bo'lishi kerakdek ko'ringan so'zlarning mavjud emasligi"², deb tushuntiradi; Tadqiqotchi lakunalarni mazkur jamiyatda tushunchalarning mavjudligi, biroq ularni ifodalovchi so'zlarning yo'qligi, bunday tushunchalar uchun boshqa tilda alohida leksik ifodalarning mavjud bo'lishi deb hisoblaydi. Lakunalarga misol tariqasida fransuz tilida rus tiliga qiyosan *сутка* va *княток* so'zlarining mavjud emasligini keltiradi.³ Lakunalar (J.P. Vine va J. Darbelnet, V.L. Muravev), oraliq, lakuna (K. Xeyl), zid so'zlar, oraliqlar, lakunalar yoki til xaritasidagi oq dog'lar (Y.S. Stepanov), tarjima qilib bo'lmaydigan so'zlar (V.G. Chernov), muqobilsiz, nol so'z (I.A. Sternin), muqobilsiz yoki fonli leksika (L.S. Barxudarov, Y.M. Vereshagin, V.G. Kostomarov), tasodifiy lakunalar, tarjimasiz leksika (L.S. Barxudarov) va h.k. qo'llanilganini ko'rish mumkin.)

S.Vlaxov va S.Florinlar lakuna hodisasini ifoda vositalarining alohida kategoriyasi bo'lgan realiyalar, ya'ni "biron xalqning maishiy, madaniy,

¹ Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du francais et de l'anglais. – Paris, 1958. – P. 10.
² Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – Л.: Просвещение. Ленингр. от-е, 1977. – С. 261.

ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona bo'lgan, boshqa tilda aniq muqobili bo'lmagan so'z va so'z birkmalari¹ sifatida talqin qilishgan. O.A. Ogurovning fikricha, mazkur leksemalar qiyoslanayotgan tillarda o'xshashi bo'lmagan so'zlardir. Olima Lakuna terminini qo'llashni ma'qul ko'radi va uni so'z birkmasi emas, konnotatsiyadan holi bo'lgan qisqa so'z ekanligini; tasvirlanayotgan hodisani farqliik darajasi xususida so'z yuritish mumkin bo'lgani uchun unga nisbatan muqobilsiz terminini qo'llashning o'zaro ekanligini qayd qiladi. "Lakuna qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bo'lgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, so'zlar va so'z birkmalardir"².

g **g** Aksariyat tadqiqotchilarning tillar va madaniyatlardagi farqliliklarni tahlil qilishda "lakuna" (lot. lacuna – bo'shliq, chuqurlik, cho'nqir joy; frans. lacune – bo'shliq, bo'sh joy) terminini qo'llashlari bejiz emas. A.M. Proxorovning tahriri ostidagi "Советский энциклопедический словарь" (M., 1981)da tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi lakunalar "matnda bo'sh qolgan, tushib qolgan joy" deb izohlangan. Bunga o'xshash izohni "Словарь иностранных слов" (M., 1984)da ham uchratish mumkin. **g** Muayyan xalqning madaniyatida boshqa madaniyat vakillari tomonidan qabul qilinmaydigan stereotip xarakterdagi bir qator o'ziga xos unsurlar mavjud bo'lib, ular Y. A. Sorokin va I.Y. Markovinalar tomonidan lakunalar deb nomlanadi. Retsipiyent har doim ham o'zga madaniyat matnini to'liq tushuna olmaydi. Matndagi ayrim birliklar unga g'alati tuyuladi va ular maxsus izoh talab qiladi. Bunday birliklar matn yaratilgan madaniyatning o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari, lakunalarni yuzaga chiqaradi. ✓

Lakunalar madaniyatlararo muloqotda tillar va madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib beruvchi muhim omil hisoblanadi. Lakunalar, asosan, tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida "yurist, advokat" ma'nosini anglatgan *lawyer* so'zidan boshqa advokatlik kasbining turli tumanligini ifodalaydigan *attorney* "vakil", *barrister* "oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan advokat", *solicitor* "mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega", *counsel* "yuristkonsult", *counselor* "maslahatchi", *advocate* "oliy darajadagi advokat" (Великобритания, 1978) kabi so'zlar ham qo'llaniladi. Mazkur ifodalarga o'zbek va rus tillaridagi faqat *advokat* so'ziga muqobil bo'la oladi. ✓

¹ Влахос С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Высш. шк., 1986. – С. 55.
² Огурова О.А. К проблеме лакунарности // Функциональные особенности лингвистических единиц. Сб. трудов Кубанского ун-та. Вып. 3. Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та, 1979. – С. 79.

4 O'zbek tilida onaning onasiga ham otaning onasiga ham *buvi*, *ammanne*, *babacanne*, koreys otasiga ham *buva* deyilsa, turk tilida otasiga *haraboji*, onaning onasiga *vihalmoni*, onaning otasiga *viharaboji* deyiladi. Yoki koreys tilida *obba* "aka" ayollarning, *hyöj* "aka" erkaklarning, *onni* "opa" ayollarning, *nuna* "opa" erkaklarning nutqida ishlatiladi¹.

Ko'rinadiki, o'zbek tilida onaning onasi// otaning onasi, onaning otasi// otaning otasi kabi tushunchalar mavjud bo'lsa-da, ularni ifodalash uchun faqat ikki so'z: *buvi* va *buva*dan foydalaniladi. Turk va koreys tillarida esa bu tushunchalarning har biri alohida so'zlar (*ammanne*, *babacanne*, *halmoni*, *vihalmoni*, *haraboji*, *viharaboji*) vositasida ifodalangan.

Demak, mazkur so'zlar o'zbek tilida lakunalarni yuzaga chiqaradi. ✓

11.2. Lakunalarning turlari

Madaniyatlararo verbal va nonverbal kommunikatsiya jarayonida "muloqotning uzilishi", "muloqotning muvaffaqiyatsizlikka uchrashi", "hoqulay aloqa", "lisoniy to'qnashuv", "madaniy shok" va h.k. ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy-madaniy lakunalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Turli lingvomadaniyat jamoalari vakillarining milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradigan subyektiv lakunalar. *Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar* madaniyatlararo muloqot jarayonida ishtirokchilarning milliy-psixologik qarashlari bir-biriga mos kelmaganda yuzaga keladi. Masalan, nemislar o'ta tartibli bilan boshqa xalqlardan ajralib tursa, koreyslar aksariyat hollarda kech qolishi bilan boshqa xalqlardan farqlanadi. Koreys muloqotida salomdan keyin kattalarga *shiksa hashossoyo?* (ovqat yedingizmi?) yoki kichiklarga *bab mokossoyo* (ovqat yedingmi?), deb so'rash odat (bu odat Koreyadagi urush yillaridagi og'ir ocharchilik paytida hol-ahvol so'rash oqibatida shakllangan) bo'lsa, o'zbek muloqoti uchun bu holat notabiiy sanaladi. Yapon jamiyati muloqot shakllaridagi "o'zini-begona" qarama-qarshiligi ham subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalarni aks ettiradi. Yaponiyada "o'zini-begona" bilan dialektlar vositasida muloqotga kirishilsa, "begonalar" bilan, xususan, chet elliklar bilan adabiy tilda muloqot qilinadi².

¹ Усмонова Ш. Маданиятларaro мuloqотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. У – Тошкент: "Академашар", 2013. – Б. 152-156.
² U'sha betda.

2. Turli faoliyatlarining o'zaro aloqasida milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiradigan *faoliyat-kommunikativ lakunalar*. Mazkur guruhga muayyan madaniyatga xos bo'lgan xatti-harakat va imo-ishoralar, urf-odatlar, an'analar bilan bog'liq maishiy yoki kundalik muomala, shuningdek, muomala madaniyati kiradi. Masalan, "*Bu kitob sizniki emasmi?*" yoki "*Ertaga band emasmisiz?*" savoliga deyarli barcha madaniyatlarda "*Yo'q, meniki emas*"; "*Yo'q, band emasman*", deb inkor ma'nosida *bosh chayqab* javob beriladi. Koreyslar (yaponlar ham) "*Ne, ne cheki animnida*" ("Ha, mening kitobim emas") va "*Ne, babiji ansimnida*" ("Ha, band emasman"), deb tasdiq ma'nosida *bosh iring'ab* javob beradi. Chunki koreys muloqotida asosiy e'tibor suhbatdoshga qaratilgan bo'lib, uni hurmatlash birinchi o'rinda turadi. Yoki aksariyat xalqlarning so'zsiz muloqotida *bosh barmoqni ko'tarish* holati "juda yaxshi", "juda zo'r" ma'nolarni ifodalasa, koreys muloqotida "boshliq", "erkak" va "muhr" ma'nolarini anglatadi. O'zbeklar yoki ayrim xalqlarda *qo'lini oldinga uzatib, ko'rsatib barmoq* bilan "bu yerga kel", deb ishora qilinsa, koreys yoki yaponlarda bu ishora itlarni chaqirish uchun qo'llaniladi¹. Bunday lakunalarning voqelaniishi nafaqat u yoki bu muloqotning noto'g'ri tushunilishiga, balki madaniyatlararo to'qnashuvlarni ham yuzaga chiqarishi mumkin.

Ba'zan turli xalqlar madaniyatida ranglar ifodalagan ramziy ma'nolar ham o'ziga xos lakunalarning shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, rus lingvomadaniyatida yoshlik "*зелёный юнец*", "*зелен виноград*" yashil rangning konnotatsiyalari vositasida ifodalansa, Xitoy an'analarda mazkur ma'no uchun oq rang konnotatsiyasidan foydalaniladi: *bai mitan shu shen* – "tajribasiz yoshlar, ilmga yangi kirib kelgan"².

3. Matnlarning xususiyatlari (matnning mazmuni, matni yaratish va uni tushunish, muayyan retsipiyentga yo'nalish, muallif poetikasi va h.k.) dan kelib chiqadigan *matniy lakunalar*. Masalan, retsipiyent ona tilida bo'lmagan matni o'qish jarayonida unga "begona" bo'lgan madaniyat bilan to'qnashadi va uni o'zining milliy madaniyati doirasida qabul qilishga harakat qiladi. Natijada retsipiyent "begona" madaniyatning o'ziga xos xususiyatini noto'g'ri talqin qiladi. Bunday holatlarda lakunalar matni tushunmaslikdan yuzaga keladi. Shuningdek, muallif va kitobxon orasidagi zamonda (zamonaviy kitobxon klassik asarlarni tushunmasligi mumkin) ham farq bo'lishi mumkin.

¹ Usmanova Sh. O'zbekcha va koreyscha so'zsiz muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari // International Journal of Central Asian Studies. Vol.9. – Seoul, 2004. – B. 51.

² Вань Ланьсюэюань. Национально-культурные особенности картин мира русского и китайского языков (на материале коннотаций – цветообозначений) <http://journal.org/articles/2010/fill28.html>

4. Madaniy makondagi lakunalar u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining madaniy makon va ichki ko'rinishni baholashdagi nomutanosibligini ifodalaydi. Muloqot jarayoni keng ma'noda olinganda *madaniy makondagi lakunalar*, tor kommunikativ akt miqyosida olinganda *ichki ko'rinish lakunalar* deb yuritiladi. Madaniy makon deganda har qanday madaniyat tashuvchisini o'rab olgan muhitning cheksizligi tushuniladi. Madaniy makonning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining atrof-muhitiga qanday ahamiyat berishi;
- mazkur jamoa vakillarining turmush tarzi, hayoti;
- mazkur jamoa vakillarining bilimlar zaxirasi, madaniy fondi;

Madaniy makon va uni tarkib toptiruvchi atrof-muhit, turmush tarzi, bilimlar zaxirasi, madaniy fond kabi unsurlar boshqa madaniyat jamoasining vakili uchun lakuna hosil qiluvchilar sanaladi.

Madaniy lakunalarning o'ziga xos turlaridan biri *etnografik lakunalar*dir. Ular ma'lum bir madaniyatga oid bo'lib, boshqa mahalliy madaniyatda mavjud bo'lmaydi. Etnografik lakunalar ko'pincha maishiy hayot predmetlarini tavsiflash uchun xizmat qiladi. Boshqa madaniy retsipiyentni ular haqida tasavvurga ega bo'lmaydi, bunday tushunchalarning asosiy ma'nosi anglay olmaydi. Masalan, koreys turmushidagi "*o'ndol*" tushunchasi koreys uylaridagi pol ostidagi isitish tizimini anglatadi. Yoki o'zbek maishiy hayotidagi "*tancha*" tushunchasi isinish jihozini bildiradi. Tabiiyki, boshqa madaniyat retsipiyentlari mazkur predmetlar haqida tasavvur hosil qilishga, bu tushunchalarning ma'nolari anglashga qiyinladi. Ko'rinadiki, etnografik lakunalar maishiy hayot predmetlariga xos bo'lib, ular tasviriy va tavsifiy izohlarni talab qiladi¹.

V. Muravev etnografik lakunalarning paydo bo'lishini qiyoslanayotgan madaniyatlardan birining sohibida boshqa madaniyat vakilida bo'lgan turli ijtimoiy-madaniy omillar natijasida yuzaga kelgan lingvo-etnografik assotsiatsiyaning yo'qligi bilan bog'laydi².

11.3. Lakunalarni bartaraf qilish yo'llari

Madaniyatlar aralashgan bugungi kunda turli tillar, xalqlar, ularning madaniyatlariga qiziqish, ularni tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ikki ta milliy madaniyat hech qachon bir-biriga to'liq mos tushmaydi. Retcipiyentning boshqa madaniyatdagi matni o'z madaniyati

¹ Усманова Ш. Маданиятлараро мuloqотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V – Тошкент: "Академпасиз", 2013. – Б. 154.

² Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). – Пудлингер, 1975. – С.38.

doirasida qabul qilishi o'sha madaniyatni tushunmaslikka, ayrim hollarda madaniyatlararo to'qnashuvlarga sabab bo'ladi. Lisoniy to'siqlar mavjud bo'lmagan holatlarda ham aynan madaniyatlardagi farqlar madaniyatlararo muloqotga xalaqit qilishi mumkin.

U yoki bu lingvomadaniyat jamoasining milliy xususiyatlarini ifodalovchi lakunalar chet tillarni o'rgatishda o'ziga xos to'siq sanaladi. Biroq madaniyatlararo muloqot tajribasi mazkur madaniyatlarining milliy o'ziga xos farqlaridagi qiyinchiliklarni bartaraf qilishda turli usullarning mavjudligini ko'rsatadi. Binobarin, G. A. Antipov, O. A. Donskix, I. Y. Markovina va Y. A. Sorokinlar ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning ikki: *to'ldirish va kompensatsiyalash* usullariga ajratishadi¹.

Lakunalarni *to'ldirish* retsipiyent uchun boshqa madaniyatga tegishli bo'lgan ayrim tushunchaning ma'nosini ochib berish jarayonidir. Lakunalarni *to'ldirish*ning eng ko'p tarqalgan turi matn tarjimasida milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan unsurni saqlab qolishdir. Masalan, *In der Gaststätte bestellt er Hackepeter. U restoranda ziravorlangan xom go'shtdan tayyorlanadigan xakepeter olib kelishni buyurdi*².

Ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning yana bir usuli *kompensatsiyalash* bo'lib, uning asosiy vazifasi milliy o'ziga xos to'siqni olib tashlashdir. Matndagi lakunalarni kompensatsiyalashning eng sodda turi boshqa madaniyatga oid bo'lgan parchani retsipiyent tilida berishda muallif tomonidan realiyalardan foydalanishdir. Masalan, "*У него (дерева) густая раскисстая крона, продолговатые листья, как у нашей черемухи, только в несколько раз крупнее*"³.

Bunda havola va iqtiboslar keltirish kompensatsiyalash usulining asosiy usuri bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, lakunalar bir tomondan milliy madaniyatning o'ziga xos belgisi, mentalitet xususiyatlari darajasining ko'rsatkichi bo'lsa, ikkinchi tomondan madaniyatlararo o'zaro ta'sir sharoitida o'zga ko'rinishga kira oladigan birliklar hisoblanadi. Lakunalarni tadqiq qilish lakunologiya fanini shakllantirishga, uning tushunchaviy-terminologik apparatini va tadqiqot metodlarini ishlab chiqishga, tillar va madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib berishga, madaniyatlararo muloqotda to'siqlarni yengishga, chet tillarni o'rgatishda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

¹ Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989.

² Папикин А. В. Социокультурные лакуны: типология, причины появления способы заполнения при изучении иностранных языков. - С. 481. Электрон вариант.

³ Папикин Б. Восточная и Южная Азия. М., 1981. - С.175.

Nazorat uchun savollar:

1. "Lakuna" termini ilk bor kim tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi?
2. Lakunaga ta'rif bering.
3. Lakunalar qanday aniqatlanadi?
4. Qanday hodisalar ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi?
5. Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar qanday yuzaga keladi?
6. Faoliyat-kommunikativ lakunalarga nimalar kiradi?
7. Qanday lakunalarga matnly lakunalar deyiladi?
8. Madaniy makondagi lakunalar nimani ifodalaydi?
9. Madaniy makonning tarkibiga nimalar kiradi?
10. Etnografik lakunalar nima?
11. Lakunalarni to'ldirish qanday usul?
12. Lakunalarni kompensatsiyalash qanday usul?

Adabiyotlar

1. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. -М., 2008.
2. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. -М.: Изд. Центр «Академия», 2001. - 208 с.
3. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). -Владимир, 1975. - 176 с.
4. Сорокин Ю.С. Лакуны как сигналы специфики лингвокультурной общности // Аспекты изучения текста. -М., 1981. -С. 93-101.
5. Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лақуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. -Тошкент: "Академнашр", 2013. -Б. 152-156.
6. Этнопсихоллингвистика. -М.: Наука, 1988. - 190 с.
7. Usmanova Sh. O'zbekcha va koreyscha so'zsiz muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari // International Journal of Central Asian Studies. Vol.IX. - Seoul, 2004. -Б. 48-60.
9. Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du francais et de l'anglais. Paris, 1958.

12-MA'RUZA

BILINGVIZM VA UNING TURLARI

Reja:

1. Bilingvizm hodisasi
3. Bilingvizmning turlari
4. Interferensiya

Tayanch soʻz va iboralar: bilingvizm, ikki tillilik, koʻp tillilik, koordinativ bilingvizm, aralash bilingvizm, subordinativ bilingvizm, interferensiya.

12.1. Bilingvizm hodisasi

(*Ichki til diglossiyasi* (yun. *di* – “ikki” va *gloss* “til”) deganda, bir milliy tilning turli subkoddarida gapira olish, sharoit va muloqot doirasiga bogʻliq holda tilning bir subkoddan ikkinchi bir subkoddiga koʻchish, bir til doirasidagi turli usublardan foydalana olish tushuniladi. Masalan, italyan tili sohiblari uyda, doʻstlar doirasida mahalliy dialektni qoʻllashadi, biroq boshqa dialekt vakillari bilan muloqot qilishganda yoki ommaviy chiqishlarida adabiy tildan foydalanishga oʻtishadi. Bunday hodisani xorazmliklar nutqida ham kuzatish mumkin. Xorazm shevasi aksariyat hollarda xorazmliklar orasida qoʻllaniladi. Xorazmliklar boshqa sheva vakillari bilan muomalada boʻlganda yoki Toshkentda (yoki boshqa viloyatlarda) yashashganda adabiy tilda soʻzlashadilar.

“Diglossiya” termini nafaqat bir milliy tilning turli subkoddarida gapirish, balki turli tillarni bilish va ularni muloqot vaziyatiga koʻra galmagal qoʻllay olishni ham anglatishi mumkin. Bunday hollarda “ichki til” aniqlovchisi chiqarib tashlab, “diglossiya” terminining oʻzi qoʻllaniladi.

“Diglossiya” termini ilmiy muomalaga amerikalik tadqiqotchi C.A. Ferguson tomonidan 1959-yilda kiritilgan¹. Bungacha tilshunoslikda xalqaro “bilingvizm” va uning muqobili “ikki tillilik” (zullisonayn) terminlari qoʻllanilgan (va qoʻllanishda davom etmoqda). Koʻp tillar mavjud boʻlgan holatlarga nisbatan “koʻp tillilik” (ingl. multilingualism, frans. plurilinguisme) terminidan foydalanish qabul qilingan.

“Ikki tillilik” va “koʻp tillilik” terminlarining nomlaridan ham koʻrinib turganidek, bu biron jamiyatda (odatda davlatda) ikki va undan ortiq tillarning faoliyat koʻrsatishini bildiradi. Bugungi kunda qator davlatlarda ikki yoki koʻp tillilik mavjud. Mazkur hodisalarni Rossiya (rus tili bilan

birga, boshqird, tatar, yoqut, buryat, osetin va h.k. tillar qoʻllaniladi), Afrika, Belgiya, Gana, Hindiston, Kanada, Paragvay (misollarni barcha muntazamlardan olinganini koʻrish mumkin) va boshqa davlatlarda kuzatish mumkin.

Ikki tillilik va koʻp tillilikni bir qancha tillarni biladigan shaxslarga nisbatan ham ishlatish mumkin. Binobarin, *bilingvizm* (ikki tillilik) deganda, ikki tilda erkin fikrlasha olish, ikki tilni bir xilda egallaganlik tushuniladi. ↓

Ikki tillilik va koʻp tillilikdan farqli oʻlaroq, *diglossiya* ikkita mustaqil tilni yoki bir tilning turli subkoddarini bilishni ifodalaydi. Bu tillar va subkoddar vazifasiga koʻra taqsimlangan boʻladi: agar gap koʻp tili jamiyatlar haqida borayotgan boʻlsa, unda masalan, rasmiy vaziyatlarda, chunki, qonunchilik, ish yuritish, davlat tashkilotlari orasidagi yozishmalarda rasmiy til (yoki davlat tili)dan foydalaniladi; maishiy, kundalik hayot va oilaviy muloqot sharoitlarida esa rasmiy maqomga ega boʻlmagan boshqa tillar va subkoddardan foydalaniladi.

Soʻzlovchilarning ongli ravishda turli kommunikativ vositalardan birini tanlashi va uni muvaffaqiyatli muloqot uchun qoʻllay olishi diglossiyaning muhim sharti hisoblanadi.

12.2. Bilingvizmning turlari

Individual bilingvizmning uch asosiy turi farqlanadi:

*Koordinativ (sof) bilingvizm*da ikki til mutlaqo avtonom boʻlib, har biri oʻzining tushunchalar majmuyiga mos keladi, ikki tilning grammatik kategoriyalari ham mustaqil boʻladi:

Italyan tilida

ALBERO (tushuncha)	daraxt
Albero (fonema shakl)	

Ingliz tilida

TREE (tushuncha)	daraxt
tri (fonema shakl)	

Masalan, “tana qoʻyib, shox va novdalar chiqarib, tomir otib oʻsadigan koʻp yillik oʻsimlik” (daraxt) fizik obyekt uchun ikki tushuncha va ikki xil fonemalar shakli qoʻllaniladi: *albero* “soyabonli italyan qaragʻayi”, *tree* “daraxt”.

¹ Ferguson C.A. Diglossia // Word. – N. 15. 1959. – P. 325-340.

Aralash bilingvizm nutq analizi va sintezining yagona mexanizmini nazarda tutadi, birga mavjud bo'lgan tillar esa faqat ustki struktura darajasida farqlanadi. Masalan, ALBERO va TREE tushunchalari aralashib, /albero/ va /tri/ akustik obrazlari qo'shib yoziladigan ALBEROTREE ko'rinishidagi super tushunchani hosil qiladi:

ALBERO/ TREE	daraxt
/albero/ /tri/	

*Subordinativ bilingvizm*da so'zlashuvchilar ikkinchi tilni ona tilining ta'siri vositasida qabul qiladi: tushuncha ona tilining leksik birliklari, qolganlar esa ikkinchi til birliklari bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. Bu turdagi bilingvizm odatda ikkinchi til tarjima qilish usuli bilan o'rganiladi: /tri/ shakli /albero/ni ifodalaydi, shuning uchun italyanacha ALBERO/alberoning o'zi belgining belgisi, ya'ni metabelgi hisoblanadi:

ALBERO	daraxt
/albero/	
/tri/	

12.3. Interferensiya

Ikki tilni biladigan shaxs (bilingv)larning nutqida u qo'llaydigan tillarning o'zaro ta'siri kuzatiladi. Bu o'zaro ta'sir nutqda, tilda, shuningdek, har qanday til osti tizimlarida: fonetikada, grammatikada, leksikada namoyon bo'lishi mumkin.

Interferensiya keng ma'noda ikki tillilik sharoitida til sistemalarining o'zaro ta'sirini; ikki tili shaxslar nutqida u yoki bu til me'yoringini buzilishini ifodalaydi. Tor ma'noda ikki tili shaxsning og'zaki va yozma nutqida ona tili ta'sirida ikkinchi til me'yorlarining buzilishini anglatadi¹.

Umuman, ikki tilni biladigan shaxsning bir tilining ikkinchi tilga ko'rsatgan har qanday ta'siri va bu ta'sirning natijasi *interferensiya* deyiladi. Odatda interferensiya deganda, faqat nazorat qilib bo'lmaydigan jarayonlar tushuniladi, ongli ravishdagi o'zlashmalar unga taalluqli bo'lmaydi.

Interferensiyaning yo'nalishlari turlicha bo'lishi mumkin. Ona tilining ikkinchi tilga interferensiyasi ko'proq kuzatiladi. Biroq ikkinchi til asosiy tilga aylanganida u ham ona tiliga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Masalan, o'zbek bolasi ruslar yashovchi hududga ko'chib boradi va rus maktabida o'qiy boshlaydi. Asta-sekin rus tili uning ona tilisiga ta'sir qila boshlaydi va u ko'proq rus tilida gapira boshlaydi. Masalan, uning nutqida "Mam, tujin qilamizmi?", "Ponedelnik kuni fizkultura bor". Yoki ko'p yillar davomida chet elda muhojir bo'lib yashagan o'zbeklarning nutqida ham bu ta'sirni ko'rish mumkin. Masalan, "Hammasi okey bo'ladi", "O, yes! Zo'r bo'ldi".

Rossiyadagi bozorlardan biridagi savdogarlar nutqida "Takou npauc monoxo za neidca qmo nu?" tarzidagi inglizcha leksik interferensiya asosida qurilgan ruscha jumlaning ko'rish mumkin. Mazkur matnda ruscha *yena* leksemasining o'runga inglizcha *price* so'zi individual qo'llanilgan bo'lib, unda yosh (yosh-molodoy), mavzu (tijorat), holat (bozor) va maqom ("chebok") sligari ijtimoiy omillar ishtirok etgan.

Interferensiya lisoniy aloqalar nazariyasida markaziy tushunchalardan biri hisoblanadi. U til darajasiga muvofiq ravishda quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- 1) fonetik interferensiya;
- 2) grammatik interferensiya;
- 3) sintaktik interferensiya;
- 4) leksik-semantik interferensiya.

Fonetik interferensiya ikki tili shaxs nutqida aloqadagi tillarning fonetik tizimidagi o'zaro ta'sir hodisasi bo'lib, talaffuzdagi aksentida namoyon bo'ladi. Masalan, koreyslarning o'zbekcha nutqida <ɾ> va <ɻ> undoshlarining farqlanmasligi (karavot → kalavot, marta → malta), <ʒ> undoshining <j> (Zuhra → Juhra, zo'r → jo'r, zirak → jirak), <ɸ> undoshining <p> deb talaffuz qilinishi (hafta → hapta, fasil → pasil) yoki <g> ning <ɣ> (tog' → tog, og'rinoq → ogrimoq) deb talaffuz h.k.

Grammatik interferensiya – ikki tili shaxs nutqida ona tili grammatik tuzilishining ta'siri. Bu kelishiklarni qorishtirish (uyga boradi → uyda boradi), fe'l zamonlarini nomuvofiq qo'llash (ertaga keldi), son-tot-lar qolipini qo'llash (ikki kishilar) va h.k.

Sintaktik interferensiya – ikki tili shaxs nutqida ona tili sintaksisi ta'sirida sintaktik qoidalarining buzilishi (Keldi u biznikiga kecha).

Leksik-semantik interferensiya – aloqadagi tillarning leksik-semantik darajadagi o'zaro ta'siri, so'zdagi ma'nolar farqliligi natijasida ikki tili shaxs nutqida me'yorlarning buzilishi; so'zlarning bog'lanishidagi buzilish; parafraziya (nutqda biron so'zni boshqa so'z o'rinda noto'g'ri qo'llash) va h.k. Masalan, *dugonam uylandi*; *og'aynim turmushga chiqdi*.

¹ Словарь социолингвистических терминов. –М., 2006. –С. 82.

Xullas, interferensiya individlarga xos hodisa. Lekin ommaviy ikki tillilik holatlarida bir turdagi interferensiyalar jarayonlar ko'pchilikning nutqini xarakterlashi ham mumkin. Masalan, sobiq Sho'rolar davrida rus tili ommaviy ravishda turli til egalarining nutqiga ta'sir ko'rsatgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Tilshunoslikda xalqaro "bilingvizm" va uning muqobili bo'lgan "ikki tillilik" (zullisonayn) terminlarini qiyoslang.
2. Ikki tillilik va ko'p tillilik keng muomalada bo'lgan davrlarni sanang.
3. Individual bilingvizmning asosiy turlarini farqlang, ularga misollar keltiring.
4. Interferensiya nima?
5. Interferensiyaning yo'nalishlarini ayting.

Adabiyotlar

1. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. – М., 2001.
2. Словарь социоллингвистических терминов. Отв. ред.: В. Ю. Михальченко – М., 2006.
3. Ferguson C. A. Diglossia // Word. – N. 15. 1959.
4. Jakobson R. Linguistics in its relation to other sciences // Main Trends of Research in the Social and Human Sciences. – Paris, 1970.
5. Miriam Meyerhoff. Introducing Sociolinguistics. – New York: Routledge 2006.

PSIXOLINGVISTIK TERMINLAR LUG'ATI (GLOSSARIY)

AFAZIYA (yunon. *á* – inkor, *fasis* – nutq, ya'ni nutq yo'qotilishi) – nutq qismlarining shikast topishi tufayli vujudga kelgan nutq buzilishi. Afsuski, Afaziya miyaga qon quyilishi (insult), miya o'simtsi, biror bir mexanik shikast tufayli vujudga keladi. Agar miyadagi nutqiy zonalarining hammasi shikastlanasa, *total afaziya* yuzaga keladi. Bunday holatda nutq umuman yo'qoladi va uni tushunish amalga oshmaydi. Agar miyaning nutqiy zonalaridan biri tahrib ketsa, *qisman afaziya* vujudga keladi.

AKUSTIK AFAZIYA – bosh miyaning yuqori chakka miyasida joylashgan Ventrika markazi shikastlanganda yuzaga keladi. Bunday holda bemor gapira oladi, lekin nutqni tushunmaydi, unda "fonematik eshitish qobiliyati" buziladi. U so'zlarni tushunib bo'lmaydigan shovqindek qabul qiladi, ma'nosi tushunmaydi. U hammasi tovushlarni eshitadi, lekin ularni umumlashtirish va ajratish qobiliyatini yo'qotadi. Bularning hammasi ekanligi buzilishlarga – so'zlarning noto'g'ri talaffuz qilinishiga, yozish qobiliyatining buzilishiga olib keladi.

ALALIYA (yunon. *á* – inkor yuklamasi va qad. yunon. *lalia* – nutq) – nutqiy buzilishning bir ko'rinishi bo'lib, u aqli raso, eshitish qobiliyati bo'lmak ko'st bo'lgan bolalarda nutqning bo'lmastligi yoki nutqning juda kech paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi.

ARALASH BILINGVIZM – nutq analizi va sintezining yagona mexanizmini nazarda tutadi, birga mavjud bo'lgan tillar esa faqat uski struktura darajasida farqlanadi.

ASSOTSIATSIYA – til birliklarining shakli va yoki mantiqiy-semantik belgisiga ko'ra o'zaro ta'siri.

ASSOCIATIV STRUKTURA – stimulyatsiya – stimulyatsiya juftligi.

BILINGVIZM (IKKI TILLILIK) – ikki tilda erkin fikrlash olish, ikki tili bir xilda egallash.

BIXEVIORIZM (ingl. behavior 'xulq, xatti-harakat') dan ko'ra, mahluqqa (bu odam yoki jonivor bo'lishi mumkin va h.k.) ta'sir qiladigan qandaydir S (stimul) va ushbu stimulga qandaydir R (reaksiya) bor. Kishilar bir-birlari bilan amaliy (nutqsiz) va nutqli stimullar yordamida o'zaro munosabatga kirishadi. Ular mazkur stimullarga ikki xil: nutqli va nutqsiz harakatlar bilan javob qaytarishadi: nutqsiz reaksiya S → R; nutq vositasidagi reaksiya S → r s → R.

BROKA MARKAZI – miyaning chap peshona pastki orqa burmasida joylashgan qism, harakat markazi.

DEKODLASH (decode) – jumlani tushunish.

DINAMIK AFAZIYA – bemorning soʻzning tovush tomonini farqlay olmasligi, yaʼni soʻzlarni talaffuz qila olmasligi.

ELLIPSIS – nutq unsurining tushib qolishi.

ERKIN ASSOTSIATIV EKSPERIMENT – respondentlarning reaksiyasiga hech qanday chegara qoʻyilmay oʻtkaziladigan eksperiment.

ETNOPSIXOLINGVISTIKA – nutqiy faoliyatda muayyan anʼanalar bilan bogʻliq boʻlgan muomala elementlarining qanday paydo boʻlishini, turli til egalarining verbal va nonverbal muloqotidagi farqlarni oʻrganadi. Nutqiy etiket va “dunyoning rangli manzarasi”ni, turli xalqlardagi ikki tiliilik va koʻp tiliilik hodisalarini tadqiq etadi.

FREYM – u yoki bu obyekt yoxud hodisani tasvirovchi oʻlchovlar tizimini ifodalaydi. Masalan, “Ishlovchining shaxsiy varaqasi” (oʻlchovlari aniq shaklda keltirilgan)da mazkur shaxsning eng kamida uni ishga qabul qilinishi bilan bogʻliq xususiyatlarini tasvirovchi freym mavjud boʻladi. Psixologiyada aksariyat hollarda “faoliyat freymi” ishlatiladi. Unda hodisalarga muayyan savollar (Maqsad? Motiv? Sharoit? Qanday faoliyat turi? va h.k.) beriladi va mazkur oʻlchovlar asosida hodisalar tavsiflanadi. Psixolingvistikadagi turli yoʻnalishlar uning obyekt boʻlgan aniq nutq hodisalariga turli freymlarning “prizmasi” orqali yondashishadi.

GESHALT – nemischa soʻz boʻlib, u “obraz, tuzilma, yaxlit shakl” maʼnolarini anglatadi. Geshalt yaxlit obraz hisoblanadi, yaʼni biron bir obyektning buntunicha idrok qilinishi geshalt, deb tushuniladi. Geshaltlar konseptual bogʻlanishlar boʻlib, ular inson psixikasining botiniga tegishli boʻlgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.

HARAKAT AFAZIYASI – bemor soʻzlarni talaffuz qila olmaydi, garchi u unga aytilgan nutqni tushunadi, bunda miyaning chap peshona pastki orqa burmalarida joylashgan Broka markazi shikast yegan boʻladi.

ICHKI NUTQ – soʻzlovchining maʼlum xabarni bevosita muloqotga chiqarishdan oldin uni ovoznining ishtirokisiz qaytarib olishi.

INTERFERENSIYA – ikki tilni biladigan shaxsning bir tilining ikkinchi tiliga koʻrsatgan har qanday taʼsiri va bu taʼsirning natijasi.

KOD – muloqot vositasi boʻlib, u tabiiy tillar (oʻzbek, rus, ingliz va h.k.) hamda sunʼiy tillar: esperanto yoki zamonaviy mashina tillari, morze alifbosi, turli signallar va boshqalarni oʻz ichiga oladi.

KODLASH (encode) – jumlaning hosil qilish.

KOORDINATIV (SOF) BILINGVIZM – ikki til mutlaqo avtonom

boʻlib, har biri oʻzining tushunchalar majmuyiga mos keladi, ikki tilning grammatik kategoriyalari ham mustaqil boʻladi.

LAKUNA (lot. lacuna “boʻshliq, chuqurlik, choʻnqir joy”; frans. lacune “boʻshliq, boʻsh joy”) – biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun byegona boʻlgan, boshqa tilda aniq muqobili boʻlmagan soʻz va soʻz birlikmalari. Lakunalar qiyoslanayotgan tillarda oʻxshashi boʻlmagan soʻzlar boʻlib, ular, asosan, tillarning qiyosida seziladi.

LISONIY QOBILIJAT (linguistic competence) tushunchasi N.Xomskiy tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. N.Xomskiy lisoniy qobiliyatni mazkur tilda soʻzlashish qobiliyatini tashkil qiluvchi sifatida izohlagan. Maʼlumki, kishi tovushlar birligini, soʻzlar bogʻlanishi, umumian, tildagi soʻzlar tizimining qoʻllanishini onasidan, tevarak-atrofidagi yaqinlaridan eshitib oʻz ona tilini oʻzlashtiradi (ayni holat tilshunos yoki tilni oʻrganuvchi har qanday kishida ham kuzatiladi). Bunday tizimdan foydalanish natijasida inson ona tilidagi cheksiz soʻz turkumlari, jumlar va matnlarni hosil qilish qobiliyatini egallab boradi. Shunga koʻra, lisoniy qobiliyatni soʻzlovchi va tinglovchi til bilimining potentsiali, deb izohlash mumkin. N.Xomskiy “lisoniy qobiliyat birlamchi boʻlib, u lisoniy faollikni belgilaydi”, - deb hisobladi. Transformatsion grammatika tarafdorlari ham asosiy urgʻuni lisoniy qobiliyatga berishdi.

LISONIY FAOLLIK (linguistic performance) tushunchasi ham N.Xomskiy tomonidan, ilmiy muomalaga kiritilgan. N.Xomskiy ham faollikni psixologiya sohasiga aloqador qildi va uni til egasi tomonidan yaratiladigan ifodalar sifatida izohladi. N.Xomskiy lisoniy faollikni “aniq sharoitlarda tilning kundalik qoʻllanishi”, - deb tushuntiradi. Lisoniy faollik nutqiy faoliyatda lisoniy qobiliyatni amalga oshirishda yuz beradigan jarayondir. Yaʼni lisoniy faollik ona tilini oʻzlashtirgan kishi egallagan til bilimlarini amalda qoʻllay olishidir.

MOTOR AFAZIYA – inson miyasidagi Broka zonasini shikastlanganda maydonga keladi. Afaziyaning bu turida inson nutqni tushuna oladi, lekin gapira olmaydi. Broka markazini 1861-yilda fransuz olimi P.Broka kashf qilgan. U miyaning chap peshona pastki orqa burmasida joylashgan.

NEOBIXEVORIZM (yunon. neos – “yangi” va ingl. behaviour – “xulq, xatti-harakat”)da bixeviorizmning prinsipial S – R sxemasi mohiyatan murakkablashtirilib, S – R orasida nimadir bortligi aniqlandi va “oraliq oʻzgaruvchi” tushunchasi paydo boʻldi. Gap endi shunchaki tashqi stimuli va reaksiya haqida emas, balki insonda tashqi reaksiya tashqi oladigan va insonning oʻziga xos individual tajribasini aks ettiradigan (shuning uchun ham turli kishilarning reaksiyalari farqli boʻladi) oraliq

o'zgaruvchi, ya'ni organizm ichidagi maxsus *ichki stimuly* tushunchasi haqida boradi.

NUTQ – tilning amaliyot shakli, voqelanishi; so'zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga keladigan hodisa.

NUTQ APPARATI – nutq a'zolari majmuyi (lab, tish, til, tanglay, kichik til, og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i, bo'g'iz usti bo'shlig'i, o'pka, bronxlar, diafragma, bo'g'iz, nafas yo'li).

NUTQIY FAOLIYAT – faol, aniq bir maqsadga qaratilgan, til vositasida amalga oshiriladigan va holatlardan kelib chiqqan holda insonlar o'rtasida o'zaro ta'sir qilish, muloqot qilish jarayonidir. Nutqiy faoliyat so'zlash va tushunish jarayonlarining umumlashmasi, nutq yaratilishi va uning qabul qilinishiga oid barcha hodisalardir. Nutqiy faoliyat mustaqil, tugallangan faoliyat akti sifatida kamdan-kam holatlarda namoyon bo'ladi. U odatda, faoliyatning tarkibiy qismi sifatida ishtirok etadi.

NUTQIY MATN – mazmun jihatdan tugallikka ega bo'lgan, o'z tarkibidagi so'z va iboralarning ma'nolarini belgilashga imkon beradigan nutq parchasi

ONTOGENEZ – organizmdagi biron narsaning (organ, funksiya, tuzilish) tug'ilishidan to o'lguniga qadar bo'lgan izchil rivojlanishi. Psixolingvistikada *ontogenez* termini inson lisoniy qobiliyatlarining shakllanishini anglatadi. Nutq ontogenezi nutqiy faoliyat nazariyasining tarkibiy qismi bo'lib, u individda nutq mahsulining shakllanishi, nutqiy qobiliyat ko'nikmasining paydo bo'lishini o'rganadi. Nutq ontogenezi bosh nutqning tug'ilishdan to 7 (9,11) yoshgacha bo'lgan davrda har tomonlama izchil rivojlanishida namoyon bo'ladi. Hozirgi kunda tilni o'zlashtirish (nutq ontogenezi) nazariyasi keng qamrovli soha hisoblanib, o'ziga xos mustaqil maqomga ega.

OPERANT – yadro gap, ya'ni transformatsiya uchun asos bo'lgan gap. **PERSEPSIYA** – sezgilar yordamida qabul qilish, idrok qilish tushunish.

PSIXOLINGVISTIKA termini birinchi marta amerikalik psixolog N.Pronko tomonidan 1946-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan. "Psixolingvistika" *psixologiya* (yunon. *psyche* "ruh") va *lingvistika* (lotin *lingua* "til") kesishgan nuqtadagi metafan, ya'ni psixologiya va lingvistikaning sintezi hisoblanadi. 1953-yilda AQShning Blumington shahridagi Indiana universiteti huzuridagi Lingvistika va psixologiya qo'mitasi tomonidan tashkil etilgan universitetlararo seminar psixolingvistika mustaqil fan sifatida e'lon qilindi. Psixolingvistika nutq

faoliyatni nutq akti mazmuni bilan so'zlovchining maqsad-niyati orasidagi aloqadorlik nuqtayi nazaridan o'rganadigan fan. U nutqni idrok etish, tilni tushunish kabi masalalarni o'rganadi. Psixolingvistikaning diqqat markazida individ va kommunikatsiya turadi. Unga ko'ra, so'zlovchi nutqni yuzaga chiqarib ekan, o'zi o'ylagan niyatini ma'lum qoidalar asosida aniq tilning nutq birliklariga uzatadi. Tinglovchi nutqni qabul qilgan ekan, nutq ifodalarning tashqi shaklida o'z aksini topgan ma'noni chiqarib oladi.

UFMA – gapning aktual bo'linishida temadan keyin yangi xabarni bildiradigan qism.

UFSIYIVENT – matnni (yoki xabarni) qabul qiluvchi, tinglovchi.

SEMANTIK AFAZIYA – bosh miya quyi qismi faoliyatining shakllanish natijasida bemor mantiqiy grammatik munosabatlarni tushunmaydi. Masalan, "otamning akasi", "akamning otasi" yoki "yoz kutubidan keyin", "bahor yozdan keyin" kabi so'z birliklarini farqlay olmaydi.

TELEGRAF USULI – bemorning to'liq bir gapni tuza olmasligi, umumiy grammatik qoidalar – ega va kesimni bog'lanishiga rioya qilmasligi.

UFMA – gapning aktual bo'linishida ma'lum (tanish) bo'lgan narsani bildiruvchi, yangi narsani ifodalashga o'tish uchun asos xizmatini qiluvchi qism.

TOTAL AFAZIYA – miyadagi barcha nutqiy zonalarning shakllanishi.

TRANSFORMATSIYA – asosiy sintaktik tuzilmani til qonun-qoidalari asosida o'zgartirib, ikkinchi bir tuzilma hosil qilish.

VERNIKE ZONASI – eshitish markazi.

YADRO GAP – transformatsiya uchun asos bo'lgan gap, ya'ni minimal.

YETAKCHI FAOLIYAT – ong ishtirokida amalga oshiriladigan faoliyat.

YORDAMCHI FAOLIYAT – ong ishtirokisiz amalga oshiriladigan faoliyat.

YO'NALTIRILGAN ASSOTSIATIV EKSPERIMENT – respondentlarning ma'lum grammatik yoki semantik guruhdagi assotsiatsiyalarni (masalan, otlarga mos sifat topish) berishi.

ZANJIRLI ASSOTSIATIV EKSPERIMENT – respondentlarning bir qancha stimuly so'zlariga (masalan, 20 soniya ichida 10 ta reaksiya so'z bilan) assotsiatsiyalar berishi.

MUNDARIJA

1-ma'ruza. Psixolingvistika nutqiy faoliyat haqidagi fan.....	3
1.1. Psixolingvistikaning obyekti va predmeti.....	3
1.2. Psixolingvistikaning o'ziga xos xususiyatlari.....	7
1.3. Psixolingvistika psixologik fan sifatida.....	9
1.4. Psixolingvistika va tilshunoslik.....	10
2-ma'ruza. Psixolingvistikaning shakllanishi va rivojlanishi tarixi.....	12
2.1. Psixolingvistikaning psixologik va lingvistik manbalari.....	12
2.2. Psixolingvistikaning mustaqil fan sifatida shakllanishi.....	15
2.3. L.S. Vigotskiy – rus psixolingvistikasining asoschilaridan biri.....	15
3-ma'ruza. Amerika psixolingvistik maktabi: bixeviorizm, neobixeviorizm.....	20
3.1. Psixolingvistika – 54.....	20
3.2. Bixeviorizm, neobixeviorizm.....	21
4-ma'ruza. Jorj Miller va Noam Xomskiy transformatsion maktabi.....	25
4.1. Noam Xomskiyning transformatsion-generativ grammatikasi.....	25
4.2. Jorj Millerning kommunikatsiya modeli.....	28
5-ma'ruza. Nutq ontogenezi.....	31
5.1. Tabiatdagi hayvonlar tili.....	31
5.2. Tilni o'zlashtirish (nutq ontogenezi) haqidagi qarashlar.....	34
5.3. Bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari.....	36
6-ma'ruza. Nutqiy faoliyat va uning turlari.....	40
6.1. "Nutqiy faoliyat" tushunchasi.....	40
6.2. Nutqiy faoliyatning tuzilishi.....	42
6.3. Nutqiy faoliyatning psixologik mexanizmi.....	44
6.4. Nutqiy faoliyat turlari.....	45
6.5. Nutqiy faoliyatning predmetlik (psixologik) mohiyati.....	48
6.6. Nutqiy faoliyatda til va nutqning funksiyalari.....	49
7-ma'ruza. Nutqning yaratilishi.....	51
7.1. Ch. Osgudning til darajasi nazariyasi.....	51
7.2. L.S. Vigotskiy modeli.....	52
7.3. A.R. Luriya modeli.....	53
7.4. A.A. Leontev modeli.....	54
8-ma'ruza. Nutqni idrok qilinishi.....	59
8.1. Nutqni idrok qilish va tushumish.....	59
8.2. Nutqni idrok qilish modellari.....	61
8.3. Matnning psixolingvistik yondashuv asosida o'rganish.....	64
9-ma'ruza. Psixolingvistik tadqiqot metodlari.....	68
9.1. Psixolingvistikada eksperimentning roli.....	68
9.2. Assosiativ eksperiment.....	69
9.3. So'z va so'z guruhlari eksperiment asosida o'rganish.....	72
10-ma'ruza. Patopsixolingvistika.....	74
10.1. Afaziya va uning turlari.....	74
10.2. Alatiya va uning ko'rinishlari.....	75
11-ma'ruza. Lakunalar.....	79
11.1. "Lakuna" tushunchasi.....	79
11.2. Lakunalarning turlari.....	81
11.3. Lakunalarni bartaraf qilish yo'llari.....	83
12-ma'ruza. Bilingvizm va uning turlari.....	86
12.1. Bilingvizm hodisasi.....	86
12.3. Bilingvizmning turlari.....	87
12.4. Interferensiya.....	88